

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Jazykový obraz větru v češtině

Linguistic Picture of Wind in Czech

Autorka práce: Pavlína Zápotocká

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Akademický rok: 2006/2007

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Praze 15. 4. 2007

Pavλίna Zápotocká

Na tomto místě bych velmi ráda poděkovala vedoucí diplomové práce doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., PhD., za velmi ochotný přístup, cenné rady a připomínky při zpracovávání zvoleného tématu. Děkuji také vedoucí oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR PhDr. Aleně M. Černé, Ph.D., za laskavé umožnění přístupu k lexikální kartotéce Staročeského slovníku.

ÚVODEM.....	6
1. KOGNITIVNÍ PŘÍSTUP K JAZYKU	8
1. 1 Předmět zkoumání	8
1. 2 Kognitivní směr „americký“	9
1. 3 Kognitivní směr „polský“	9
1. 4 Jazykový obraz světa	10
1. 4. 1 Antropocentrismus a axiologičnost jazykového obrazu světa	10
1. 5 Kategorizace a teorie prototypů.....	11
1. 5. 1 Centrum a periferie kategorie	12
1. 6 Definice významu v kognitivní lingvistice	13
1. 6. 1 Význam slova v strukturním pojetí	13
1. 6. 2 Význam slova v kognitivním pojetí.....	13
1. 7 Metafora v kontextu kognitivní lingvistiky	14
2. JAZYKOVÝ OBRAZ VĚTRU V ČEŠTINĚ.....	16
2. 1 Etymologie lexémů souvisejících s fenoménem větru.....	16
2. 2 Lexém <i>vítr</i> v lexikálním systému českého jazyka.....	19
2. 2. 1 Definice větru v jednotlivých výkladových slovnících	19
2. 2. 2 Deriváty lexému <i>vítr</i>	20
2. 2. 2. 1 Místní názvy a osobní jména	21
2. 2. 2. 2 Lidové názvosloví rostlin.....	22
2. 2. 3 Lexém <i>vítr</i> v paradigmatických významových vztazích	23
2. 2. 3. 1 Hyperonymie, hyponymie, kohyponymie	23
2. 2. 3. 2 Antonymie	26
2. 2. 3. 3 Synonymie	26
2. 2. 4 Lexém <i>vítr</i> v syntagmatických významových vztazích	28
2. 2. 4. 1 Syntagmata adjektivní.....	28
2. 2. 4. 2 Syntagmata slovesná.....	29
2. 2. 5 Pojmenování větru ve staročeských slovnících	31
2. 2. 5. 1 <i>Pověřie</i>	31
2. 2. 5. 2 Další pojmenování větru ve staré češtině.....	33
2. 3 Jazykový obraz větru v kontextu vědy	35
2. 3. 1 Původ větru v mytologii	35
2. 3. 2 Vznik a popis větru v kontextu vědy	37
2. 3. 2. 1 Pohyb vzduchu.....	37
2. 3. 2. 2 Vítr jako živá bytost.....	40
2. 3. 2. 3 Hurikán jako tepelný stroj.....	41
2. 3. 2. 4 Tornádo jako přesýpací hodiny nebo výkonný vysavač	41
2. 4 Obraz větru v přirozeném jazyce.....	42
2. 4. 1 Vítr jako oblast cílová	43
2. 4. 1. 1 Vítr jako konkrétní entita a substance.....	43
2. 4. 1. 2 Vítr jako nádoba.....	45
2. 4. 1. 3 Vítr jako živá bytost.....	46
2. 4. 1. 4 Vítr jako pohyb	52
2. 4. 1. 5 Vítr jako válka	53

2. 4. 1. 6 Vítr jako potyčka nebo svatba.....	53
2. 4. 1. 7 Vítr jako ničivá síla.....	54
2. 4. 2 Vítr jako oblast zdrojová	55
2. 4. 2. 1 Vítr a pohyb	55
2. 4. 2. 2 Vítr jako prostředek vyjádření intenzity a kvantity.....	57
2. 4. 2. 3 Vítr a vyjádření marnosti	58
2. 4. 2. 4 Změna poměrů	59
2. 4. 2. 5 Vítr a lidské vlastnosti	60
2. 4. 2. 6 Vítr jako atribut podzimu.....	62
2. 4. 2. 7 Vítr a smrt	62
2. 4. 2. 8 Vítr jako prostředek vyjádření lidské pomíjivosti.....	63
2. 4. 2. 9 Válka jako vítr	64
2. 4. 2. 10 Čichový vjem.....	64
ZÁVĚRY	65
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA	70
Antropomorfizace větru a jeho zobrazování.....	70
Vítr z pohledu meteorologie	77
Využití větru	79
Druhy větru.....	81
RESUMÉ	83
SUMMARY	84
SOUPIS PRAMENŮ A JEJICH ZKRATEK.....	85
BIBLIOGRAFIE	87

Úvodem

Lidé se odpradáвна zajímali o atmosférické jevy, které určovaly nejenom rytmus zemědělských prací, ale také výrazně ovlivňovaly samotnou lidskou existenci. Jedním z těchto atmosférických jevů je i **vítr**, který byl jako pohybující se živel od nejstarších dob předmětem zájmu mnoha učenců a který se stal základem mnoha pohanských náboženství, mytologie a vznikajících vědeckých disciplín.

Cílem diplomové práce je na základě lexikálně sémantické analýzy odhalit obraz větru v současné češtině. Práce se zaměří na to, jak je fenomén větru vnímán rodilými mluvčími, které vlastnosti větru jsou pro nás důležité, a proto nejvíce akcentované, a jak je toto vnímání ovlivněno naší tělesností, prostorovou ukotveností, smyslovou zkušeností a antropocentrismem.

Analýza jazykového obrazu větru v češtině bude vycházet z jednotlivých významů lexému *vítr*, jeho základních derivátů a kolokací a bude založena na rozboru metafor a metaforických vyjádřeních spjatých s větrem. Způsob, jakým je obraz větru ukotven v našich myslích, napomůže odhalit také etymologie jednotlivých klíčových výrazů z tohoto okruhu (*vítr*, *vichr*, *vzduch*, *vát* a *foukat*), která vysvětluje původní motivaci jednotlivých pojmenování a sémanticko-pragmatické souvislosti dnešních výrazů týkajících se větru. Jazykový obraz větru spoluvytvářejí také významy a významové posuny ve staré češtině, stav pojmenování větru v českých nářečích a analýza obrazu větru v kontextu vědeckém.

Excerpce materiálu bude vycházet z výkladových slovníků současných i staročeských, ze sbírek frazeologie, z běžných komunikátů, textů zpravodajských, publicistických a uměleckých, popřípadě textů vědeckých a populárně naučných.

Diplomová práce je členěna do dvou částí. První část nabídne analýzu lexému *vítr* z hlediska systémového. Budeme sledovat současné definice slova *vítr* a jeho základní deriváty uvedené v jednotlivých výkladových slovnících a zaměříme se také na to, jak je lexém *vítr* zapojen v paradigmatických a syntagmatických významových vztazích. Lexém *vítr* budeme analyzovat z hlediska jeho nadřazenosti a podřazenosti vůči lexémům jiným, prozkoumáme ho ve vztazích synonymických i antonymických a zaměříme se také na jeho schopnost kolokability.

První část práce rovněž nabídne srovnání s nářečními ekvivalenty označujícími vítr a ukáže zejména motivaci jejich pojmenování včetně projevů lidské potřeby antropomorfizovat přírodní jevy. Současný stav slovní zásoby týkající se větru rovněž pomůže objasnit rozbor významů jednotlivých výrazů ve staré češtině. Zaměříme se zejména na různá pojmenování

větru ve staré češtině (od 15. do 19. století), na významový vztah mezi lexémy *vítr* a *povětrí*, přičemž prozkoumáme také přehodnocení jejich významů v 19. století, kdy byl do češtiny přejat výraz *vzduch*.

Druhá část práce se zaměří na rozbor metafor spjatých s větrem. Nejprve budeme sledovat vítr jako oblast cílovou, tedy jakým způsobem je pojem vítr v českém jazyce konceptualizován. Zaměříme se na konceptualizaci větru na základě jevů, se kterými máme bezprostřední tělesnou a smyslovou zkušenost, tedy například na vnímání větru jako entity vnímatelné zrakem (*tornádo se podobalo přesýpacím hodinám*) či hmatem (*vichr nás řezal do tváří*) nebo jako živé bytosti (*vichřice si vyžádala lidskou oběť*), která se rodí (*nad mořem se zrodila tropická cyklóna*) a umírá (*ani vánek už nezadýchl*) a které jsou vlastní emoce (*vichr zuřil*), hlas (*vichřice kvílela*) nebo pohyb (*přihnalo se tornádo*).

Dále se zaměříme na vítr jako na oblast zdrojovou, tedy jakým způsobem jsou prostřednictvím větru konceptualizovány pojmy jiné. Budeme sledovat například vztah mezi větrem a lidskými povahovými vlastnostmi (*větroplach*), činnostmi (*tančila jako vánek*) a emocionálními projevy (*manželská vichřice*) nebo významové souvislosti mezi větrem a marností (*chytat vítr*), válkou (*zlou vichřici jsme zdárně přečkali*) nebo smrtí (*již se vítr o něho točí*).

Druhou část práce doplní analýza jazykového obrazu větru v kontextu vědeckém, která si klade za cíl doložit, že i v jazyce vědy se využívá k popisu abstraktních, těžko vysvětlitelných jevů metaforických vyjádření a že i „objektivní“ vnímání jevů je do značné míry ovlivněno naší tělesností a smyslovou zkušeností.

1. Kognitivní přístup k jazyku

Kognitivní přístup k jazyku, o kterém se začíná mluvit od počátku 80. let 20. století,¹ vychází z předpokladu, „že schopnost člověka osvojit si jazyk a užívat ho je součástí jeho schopností kognitivních, a proto je třeba studovat jazyk a jeho užívání v širším kontextu kognitivních aktivit jedince“ (Encyklopedický slovník češtiny, 2002). Kognitivní lingvistika je tedy součástí kognitivních věd, které zkoumají procesy probíhající v lidské mysli, jejichž poznání umožňuje právě jazyk.

1. 1 Předmět zkoumání

Kognitivní věda se obecně zabývá lidským **poznáváním**. V širokém smyslu zkoumá fungování lidské mysli, tedy kognitivní procesy vnímání, usuzování, učení, dále podstatu paměti, jednání a komunikace (srov. Havel, 2000, s. 363). Některá kognitivní zkoumání se neomezují pouze na studium lidské mysli, ale sledují také podobnosti a odlišnosti mezi myšlením člověka a umělou inteligencí. V mnoha směrech jde o vědu interdisciplinární,² využívající poznatky z různých vědních disciplín, např. neurologie, psychologie, sociologie, antropologie, filozofie, informatiky aj.

Kognitivní přístup k jazyku klade při zkoumání lidské mysli velký důraz právě na **jazyk** jako na podstatnou součást lidského poznávání. Chápe ho nejen jako prostředek „mluvení“, ale zejména myšlení. Vychází z předpokladu, že jazyk odráží mnohé ze skrytých procesů, které se odehrávají v naší mysli, a že vypovídá mnohé o tom, jak vnímáme a prožíváme svět kolem sebe, jak jevy pojmenováváme, kategorizujeme a hodnotíme. Právě jazyk se velkou měrou podílí na tom, jak světu kolem sebe rozumíme a jaký obraz světa si vytváříme (srov. Nebeská, 2006, s. 231).

Podle kognitivistů jsou naše zkušenosti s okolní realitou a porozumění světu do značné míry ovlivněny mnoha faktory, které vycházejí z lidské kognitivity. Patří mezi ně zejména naše tělesnost, schopnost kategorizovat a schopnost myslet v metaforách.

---

¹ Nový lingvistický směr se zpočátku potýkal s nepříznivými ohlasy (podobně jako například v 70. letech komunikačně pragmatický obrat v jazyce). Byla mu vytýkána nevědeckost, subjektivita, neostře hranice. Dnes existuje Mezinárodní asociace kognitivní lingvistiky ICLA, která má k dispozici knižní edici a kognitivistický časopis (srov. Janda, 2004, s. 10).

² I. M. Havel hovoří raději o transdisciplinaritě kognitivní vědy ve smyslu vzájemné interakce různých vědních oborů (Havel, 2000, s. 363).

Jiná zkoumání vycházejí spíše z kolektivní zkušenosti se světem, tak jak ji odráží určitý jazyk. Vnímání okolního světa ovlivňuje totiž také kultura, ve které žijeme, a hodnoty, které dané společenství sdílí, včetně mateřského jazyka. V současné době se v našem kontextu hovoří nejméně o dvou směrech v kognitivní lingvistice (srov. Encyklopedický slovník češtiny, 2002).

1. 2 Kognitivní směr „americký“

Američtí kognitivisté vycházejí při svých výzkumech z předpokladu, že naše vnímání a prožívání světa je velkou měrou ovlivněno tělesnou zkušeností. Důraz je kladen na zkoumání mysli, tak jak ji utváří naše tělesnost. Právě lidská **tělesnost** a **prostorová ukotvenost** patří ke zkoumaným univerzáliím, které jsou společné všem uživatelům jazyka. Další univerzálií, na kterou se zaměřují výzkumy amerických kognitivistů, je **metaforičnost konceptuálního systému**. Zásadní zjištění, které vyplynulo z podrobné analýzy metafor, je, že metafora není primárně jevem jazykovým, ale pojmovým, a že naše myšlení je do značné míry metaforické. Metafora spočívá v tom, že jeden pojem (oblast cílová) chápeme z hlediska pojmu jiného (oblast zdrojová), například o hněvu mluvíme jako o zahřáté kapalině v nádobě nebo prostřednictvím metafor HNĚV=OHEŇ, HNĚV=DUŠEVNÍ PORUCHA aj. (Lakoff, 2006; Lakoff-Johnson, 2002).

Důležitým tématem je dále **kategorizace** jevů, díky níž vnímáme svět jako uspořádaný celek, jehož části jsou vnitřně provázány různorodými vztahy. Podle Lakoffa „*kategorizujeme vždy, když nějakou skutečnost vnímáme jako druh něčeho*“ (Lakoff, 2006, s. 19) – to nám umožňuje zařadit daný jev (na základě určitých specifických rysů) do příslušné kategorie. Kognitivisté zde vycházejí z teorie kategorizace na základě prototypů E. Roschové. Podle ní jsou kategorie založeny na schématu centrum a periferie. V centru každé kategorie stojí tzv. nejlepší příklad – **prototyp** (viz dále).

1. 3 Kognitivní směr „polský“

Polští lingvisté zabývající se kognitivním přístupem k jazyku kladou také velký důraz na tělesnou zkušenost a antropocentričnost jazyka. Vycházejí však (výrazněji než američtí kognitivisté) z předpokladu, že naše vnímání světa neovlivňuje pouze tělesnost, prostorová ukotvenost a schopnost myslet v metaforách, ale do značné míry ho formuje i **společenství**, ve kterém žijeme a jehož mateřský jazyk užíváme. Každé společenství, a tedy i jazyk,

konceptualizuje a kategorizuje okolní realitu více či méně odlišně na základě mnoha faktorů (rozdílné kultury, mentality, výchovy).³ Polské výzkumy se mj. také soustředí na popis a srovnávání jednotlivých jazykových obrazů světa (v čase i napříč jazyky). Důraz je kladen zejména na kulturní aspekty ovlivňující jednotlivé jazykové obrazy.⁴

1. 4 Jazykový obraz světa

Základním pojmem polské kognitivní lingvistiky je **jazykový obraz světa**, který je chápán jako svébytná „*interpretace světa obsažená v určitém jazyce – v jeho gramatických kategoriích, ve významové struktuře slovní zásoby, ve frazeologii*“ (Vaňková, 2002, s. 627). Každý jazyk, příslušný danému společenství a kultuře, odráží okolní realitu odlišným způsobem – rozdílně kategorizuje a uspořádává okolní realitu, různě ji chápe. Odlišnosti a podobnosti mezi jednotlivými jazykovými obrazy světa zkoumá „polsky“ orientovaná kognitivní lingvistika.⁵

Definice jazykového obrazu světa zohledňují různé aspekty tohoto pojmu. Některé zdůrazňují v jazyce uloženou interpretaci okolního světa – Bartmiński, jiné například svébytnost kategorizace světa v různých jazycích – Gregorczykowa (Vaňková, 2005, s. 52).

Jazykový obraz světa je složitá mnohavrstevná struktura, která podléhá času a vyvíjí se (Vaňková, 2005, s. 52–53). Tento vývoj je ovlivněn mnoha faktory – například přirozeným lidským přehodnocováním okolní reality, proměnou stereotypů v dané společnosti, kontaktem s ostatními jazyky, vědeckým poznáním. Mnohé zůstává v jazykovém obrazu světa neměnné – například nejstarší slovní zásoba tvořící jádro jazyka.

1. 4. 1 Antropocentrismus a axiologičnost jazykového obrazu světa

Jazykový obraz světa je **antropocentrický**, protože je určen lidskou perspektivou a protože se vztahuje k přirozenému světu, v jehož centru stojí člověk (se svojí tělesností a hodnocením). Tělesná zkušenost výrazně ovlivňuje naši konceptualizaci. Jednotlivé fragmenty reality jsou vnímány na základě toho, jaký význam mají pro člověka. Vše je

³ Srov. obvykle uváděný příklad konceptualizace barev u různých národů (např. Vaňková, 1999, s. 214–224).

⁴ O různosti pojmových systémů jednotlivých kultur hovoří i Lakoff a Johnson. Ti zdůrazňují například souvislost pojmového systému s daným **fyzickým prostředím**: „*Pojmové systémy různých kultur zčásti závisejí na fyzických prostředích, v nichž se vyvinuly*“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 163).

⁵ Tento přístup má styčné plochy i s jinými, mnohdy staršími, teoriemi, zkoumajícími vztah jazyka, myšlení a národa. Za všechny jmenujme alespoň tzv. Sapir-Whorfovu teorii jazykového relativismu a determinismu (různé jazyky vidí svět různě; naše vidění světa ovlivňuje mateřský jazyk) založenou na zkoumání odlišností a podobností mezi jazyky.

poměrováno vzhledem k člověku a k jeho tělesnosti a prostorové ukotvenosti. Něco může být daleko nebo blízko, vpředu nebo vzadu, nahoře nebo dole, lehké nebo těžké – vše je vnímáno vždy vzhledem k člověku (srov. tzv. orientační metafory, Lakoff-Johnson, 2002, s. 26–34, 74–78). Právě tělesná zkušenost je pak určující také pro konceptualizaci jevů z jiných zkušenostních oblastí (např. konceptualizace času, emocí, sociálních kontaktů apod.). Z lidské tělesnosti a prostorové ukotvenosti vycházejí podle Lakoffa a Johnsona tzv. konceptuální schémata, která tvoří základ našeho pojmového systému (podrobněji viz níže). Prostřednictvím konceptuálních schémat se rozšiřuje naše tělesné chápání věcí i na pojmy abstraktní a těžko pojmově uchopitelné (např. Lakoff-Johnson, 2002, s. 39–46; Lakoff, 2006, s. 265–269).

K antropocentrismu jazyka poukazuje velké množství výrazů (metaforických vyjádření, frazeologismů), které akcentují lidskou tělesnost a časoprostorovou ukotvenost prostřednictvím názvů částí těla a jeho polohy – říkáme například, že *šaty dobře sedí*, *kniha leží na stole*, něco máme *na dosah ruky*, něco *nemá hlavu ani patu* apod. Lidskou tělesností jsou motivována pojmenování číselovek (srov. Janda, 2004, s. 18), ovlivnila i vyjadřování míry, času, délky nebo např. směru.

Z lidské perspektivy vychází i **hodnocení**, které prostupuje jazykový obraz světa (Vaňková, 2005, s. 54). Člověk vnímá okolní jevy buď jako příznivé (dobré, jisté, známé), nebo jako nepříznivé (ohrožující, nejisté, neznámé). Základními opozicemi, z nichž jeden prvek je hodnocen kladně a druhý negativně, jsou například opozice lidský/zvířecí, vlastní/cizí aj. Nejvyšší hodnotou je vše lidské. Svědčí o tom řada obrazných pojmenování: *lidský přístup*, *stal se z něho opět člověk*, oproti tomu např. *nelidsky řval*, zvolání *Ty zvíře!*

Další vlastností jazykového obrazu světa, související s antropocentrismem, je **antropomorfismus**, který spočívá v „polidšťování“ okolní reality. O zvířatech, neživých věcech nebo jevech abstraktních či přírodních procesech hovoříme jako o lidech. Přisuzujeme jim lidské vlastnosti, schopnosti a činnosti: *vítr naříkal*, *lokomotiva těžce funěla*.

1. 5 Kategorizace a teorie prototypů

Bylo již řečeno, že jazyk se výrazným způsobem podílí na tom, jaký obraz světa si vytváříme a jak okolní jevy kategorizujeme. **Kategorizace** je důležitou součástí naší konceptualizace světa. Ten nevnímáme jako nerozlišený chaos, ale díky mentálním pochodům, jež jsou součástí kategorizace, vnímáme svět jako smysluplný, vnitřně uspořádaný

a přehledný. Okolní realitu chápeme jako vnitřně strukturovaný celek, uvnitř něhož jsou věci, jevy, děje a jejich vlastnosti provázány mnohaúrovňovými vztahy.

Kategorizace není „konečná“. Pružně reaguje na proměňující se okolní realitu, s příchodem nových skutečností znovu a znovu vybíráme, co je pro nás důležité, co má pro nás význam. Podobně donekonečna přehodnocujeme kategorizace „staré“. J. Maćkiewiczová vidí v kategorizačních procesech důležitý nástroj, který je schopen smysluplně postihnout nerozlišenou skutečnost i její proměnlivost (cit. podle Vaňková, 2005, s. 68).

Proměny sémantiky v souvislosti s kategorizací jsou ovlivněny mnoha faktory. Nejčastěji jsou vyvolány prostou změnou životní skutečnosti, hodnotového systému dané společnosti, změnou pohledu na daný jev (například i v důsledku vědeckého poznání). Přehodnocování kategorií může být také ovlivněno módními trendy, reklamou nebo propagandou (srov. jazykovou sémantiku a přeměnu hodnot po roce 1989). Znovu je namístě připomenout, že reflexe okolní reality je do značné míry ovlivněna společností, ve které žijeme, jejími hodnotami, normami a kulturou. Podle toho, v jakém kulturním společenství jsme vyrostli a jaká nám byla dána výchova, vytváříme kategorie, díky nimž uchopujeme svět.

1. 5. 1 Centrum a periferie kategorie

Jedna z teorií kategorizace vychází z učení E. Roschové (např. Lakoff, 2006, s. 51–66). Podle ní nejsou kategorie přesně vymezené „škatulky“, do nichž konkrétní jevy na základě vymezených kritérií patří, nebo nepatří. Vychází z předpokladu, že většina jevů disponuje pouze některými charakteristickými vlastnostmi určité třídy. Některé jevy mají těchto vlastností více, jiné méně. Exemplář, který má nejvíce reprezentativních rysů, stojí v samém **centru** kategorie, je označován jako **prototyp**. Tento prototyp je chápán jako typický příklad s reprezentativní funkcí. Ostatní členy kategorie se pohybují v různé „vzdálenosti“ okolo tohoto prototypu. Méně reprezentativní členy, mající například i vlastnosti jiných kategorií, se nacházejí na **periferii** dané kategorie (srov. Janda, 2004, s. 19–23).⁶

---

⁶ L. Janda zdůrazňuje **lidský** charakter kategorií, které se vyznačují vnitřní strukturou (vztahy mezi členy a prototypem) a prostupnou hranicí (Janda, 2004, s. 19).

1. 6 Definice významu v kognitivní lingvistice

O způsobech kategorizace svědčí v první řadě lexikální význam. Vypovídá mnohé o tom, jak daný jev vnímáme, jakou zkušenost s ním máme. Význam je však v kognitivní lingvistice chápán odlišným způsobem než v „klasické“ lexikologii.

1. 6. 1 Význam slova v strukturním pojetí

Slovníkové definice jsou „uzavřené“. Usilují o to, aby byl daný jev na základě uvedených vlastností přesně identifikovatelný. Takto vymezený význam je tvořen konečným souborem tzv. sémů, které jsou schopny daný jev odlišit od ostatních. Pomocí komponenciální analýzy je možné tento soubor sémů vědecky popsat. Děje se tak pomocí zobecňujících procesů – nejdříve je daný jev zařazen do určité nadřazené kategorie (je určen nadřazený pojem – genus proximum), poté je tento jev specifikován pomocí rysů, které ho odlišují od ostatních členů třídy (differencia specifica). Slovníková definice pak obsahuje sém generický (rys nadřazeného pojmu) a sémy specifikační. Mnohdy jsou ve slovníkové definici uvedeny například ještě sémy kontextové (*pes ztratil vítr*), pragmatické (*větérek*), popřípadě valenční aj. (srov. Filipec-Čermák, 1985, s. 66).

1. 6. 2 Význam slova v kognitivním pojetí

Význam je v kognitivní lingvistice chápán jako výsledek lidské tělesné zkušenosti. Svědčí o tom, jak daný jev vnímáme, prožíváme, hodnotíme, které jeho vlastnosti jsou pro nás důležité. Akcentovány jsou vždy jen některé vlastnosti, které pro nás mají význam. L. Janda hovoří o lidské schopnosti všimnout si v okolní realitě jen některých podnětů a ostatní smyslové informace, které jsou v dané chvíli k dispozici, ignorovat (Janda, 2004, s. 17).

Význam slova je chápán prostřednictvím **prototypu**,⁷ „jako prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli, jako obraz daného jevu [...]“ podmíněný naší zkušeností tělesnou i smyslovou (Vaňková, 2005, s. 80). K sémantické definici v kognitivní lingvistice je pak možné dospět popisem charakteristických, prototypových vlastností předmětu (Vaňková,

---

⁷ Lublinští kognitivisté užívají místo termínu *prototyp* označení *stereotyp*, který je často spojován s kontextem sociologicko-kulturním, zatímco termín *prototyp* je spojen spíše s kontextem kognitivně-psychologickým (srov. Vaňková, 2005, s. 83–88).

2005, s. 81). Děje se tak prostřednictvím konotací, které jsou spjaty s tělesností a smyslovostí a které souvisí se subjektivním hodnocením.

Výraznou vlastností prototypů/stereotypů je tzv. **subjektivní generalizace**, která spočívá v tom, že výraznou vlastnost jednoho členu kategorie přisuzujeme i ostatním jednotkám dané třídy (například všechny blondýny jsou hloupé, všichni Dánové rádi pijí alkohol ve velkém množství). Prototypy/stereotypy se vyznačují tím, že jsou obecně srozumitelné, ustálené v jazyce a sdílené určitým společenstvím. Některé prototypy/stereotypy mohou vyvolávat v různých kontextech odlišné konotace – např. vítr můžeme chápat jednak jako destrukční činitel, který ničí majetek i lidské životy, nebo můžeme vnímat jeho kladné hodnoty: ochlazuje zemský povrch, roznáší semena rostlin, pohání plachetnice apod.

1. 7 Metafora v kontextu kognitivní lingvistiky

Zásadním přínosem kognitivně orientované lingvistiky byla zjištění týkající se **metafory**. Metafora, která byla vždy považována za jev ornamentální, sloužící k ozvláštnění jazyka, začala být kognitivisty chápána nejen jako jev jazykový, ale především jako jev **mentální**, jako prostředek, díky němuž můžeme vyjádřit naše vnímání okolního světa. Důraz je kladen na fakt, že jazyk a **celý konceptuální systém** je ovlivněn naší **tělesnou zkušeností** a že je ve velké míře **metaforický**: „Metafora je pro většinu lidí prostředkem básnické obraznosti a řečnických obrátů [...] My jsme naproti tomu zjistili, že metafora prostupuje celý náš každodenní život, a to nejenom v jazyce, nýbrž i v myšlení a činnosti“ (Lakoff-Johnson, 2002, s. 15). Na svět, jevy okolo nás pohlížíme skrze metaforu, která nám umožňuje vnímat svět v celé jeho složitosti, včetně jevů abstraktních a obtížně uchopitelných (například metafory ve vědě a odborném jazyce).

Kognitivní vymezení metafory spočívá v tom, že jeden jev pojmenováváme, a zejména **vnímáme** na základě jevu jiného. Teorie konceptuální metafory přitom klade důraz na systematické přenášení struktury poznání z oblasti **zdrojové** do oblasti **cílové** v **každodenním** vyjadřování⁸ (srov. např. již zmíněnou Lakoffovu analýzu pojmu *anger/hněv* jako zahřívání kapaliny v nádobě – Lakoff, 2006, s. 367–401). Zdrojovou doménou metafory je velmi často

---

⁸ Přenášením struktury poznání z oblasti zdrojové do oblasti cílové ve **vědeckém** vyjadřování a myšlení se zabývá teorie mapování struktury (Vaňková, 2005, s. 100). Jevy nevnímáme na základě jejich podobnosti, ale na základě podobnosti vztahů (**analogie**) mezi nimi (srov. např. analogii kulečnickových koulí s vesmírným děním v článku M. Zawisławske (Zawisławska, 2003, s. 37–43).

tělesná zkušenost, cílovými doménami metafory jsou například čas, emoce a lidské vlastnosti (srov. Janda, 2004, s. 24).

V případech, kdy rozumíme jednomu jevu prostřednictvím jevu druhého na základě systematického přenesení struktury z jednoho pojmu na jiný, hovoří Lakoff a Johnson o metafoře **strukturní**. Vedle metafor strukturních rozlišuje Lakoff a Johnson (Lakoff-Johnson, 2002, např. s. 26–34, 39–46) ještě metafory **orientační**, které vycházejí z tělesné zkušenosti člověka s prostorem (*být za větrem*),⁹ a **ontologické**, které spočívají v tom, že emoce, abstraktní myšlenky apod. chápeme prostřednictvím metafory jako věci, entity, substance (*mít vítr*). Je časté, že „*pro jeden pojem není vyhrazena pouze jedna metafora, pro tentýž pojem se užívá i metafor několika*“ (Vaňková, 2005, s. 102) – tak např. o větru někdy mluvíme jako o živé bytosti (*za okny zuřila vichřice, vítr přišel nečekaně*), jindy spíše jako o věci (*pes ztratil vítr, chytil vítr do plachet*).

Teorii konceptuální metafory doplňuje **teorie konceptuálních schémat** (Lakoff, 2006, s. 262–269), podle níž jsou v naší mysli hluboce uloženy mentální vzorce – zobecnělá konceptuální schémata (velmi úzce spjatá s naší tělesností), která v sobě uchovávají základní zkušenosti se světem. Na těchto schématech je pak založeno výše zmíněné metaforické přenášení informace z oblasti zdrojové do oblasti cílové. Jde například o představová schémata **nádoby** nebo **části a celku** (mluvíme o sobě jako o ohraničené nádobě, která má svůj vnitřek a vnějšek, naše tělo chápeme jako celek složený z částí – tyto zkušenosti jsou pak určující pro vnímání jevů z jiných pojmových oblastí), schéma **cesty** se spojuje s představou lineárního času, schéma **centra a periferie** je spjata s představou, že to, co je důležité, je centrální (centrem je např. lidský trup se srdcem a dalšími vnitřními orgány, periferní jsou např. vlasy nebo prsty. Periferní je závislé na centrálním, nikdy ne naopak). Teorii představových/konceptuálních schémat (image schema) podrobně rozpracovává M. Johnson (Johnson, 1987).

Způsoby, jimiž jsou tato schémata vyjadřována a konvencionalizována, jsou pro jednotlivé jazyky specifické, avšak samotná schémata jsou univerzální.

---

⁹ Prostřednictvím prostorových opozic UVNITŘ/VNĚ, NAHOŘE/DOLE, VPŘEDU/VZADU konceptualizujeme jevy, které jsou primárně neprostorové (např. *překročit své meze, dosáhnout vrcholu, být povýšen*).

2. Jazykový obraz větru v češtině

Cílem diplomové práce je prozkoumat jazykový obraz větru v češtině, na jehož základě bude možné vysledovat, jak daný jev – **vítr** – vnímají současní rodilí mluvčí.

Při jeho popisu vyjdeme nejprve z etymologického výkladu lexému *vítr* a slov etymologicky a sémanticky příbuzných, který do jisté míry pomůže odkrýt původní motivaci jednotlivých pojmenování a sémanticko-pragmatické souvislosti dnešních výrazů týkajících se větru.

Posléze budeme sledovat slovníkové definice slova *vítr* a jeho základní deriváty uvedené v současných výkladových slovnících. V některých případech přihlédneme i k jejich zachycení ve slovnících staročeských. To nám umožní nastínit, jak byl daný jev vnímán a označován dříve, jaké lexémy se s ním pojily, k jakým významovým posunům v průběhu času došlo apod. Slovníkové definice uvedené v současných i staročeských slovnících ukážou, v jakém významovém vztahu jsou lexémy *vítr*, *vzduch* a *povětrí*.

Další sémantická analýza ukáže, jak je daný lexém *vítr* zapojen do systému českého jazyka: prozkoumáme slovníkové definice a ukážeme, do jakých paradigmatických a syntagmatických vztahů lexém *vítr* vstupuje.

Následovat bude pojednání o konceptuálních metaforách spjatých s větrem. Nejprve se zaměříme na vítr jako na oblast cílovou, posléze se budeme zabývat větrem jako oblastí zdrojovou. Jazykový obraz větru v současné češtině doplníme také obrazem větru v kontextu vědeckém (zejména v meteorologii).

2. 1 Etymologie lexémů souvisejících s fenoménem větru

Při etymologickém rozboru vycházíme, pokud není uvedeno jinak, z etymologických slovníků Václava Machka (Machek, 1957) a Jiřího Rejzka (Rejzek, 2001). Všímáme si základní slovní zásoby, která je spojena s fenoménem větru – tedy substantiv *vítr* a *vichr* (*vichřice*), označujících samotný jev, a sloves *vát* a *vanout*, vztahujících se k projevům větru. Dotkneme se také etymologie onomatopoického slovesa *foukat*. Na závěr zařadíme etymologický rozbor lexému *vzduch*, který může poodhalit sémantickou souvislost větru a vzduchu, doložitelnou nejen ve starší slovní zásobě, ale i ve slovnících současných.

Dvě etymologické linie

Výrazy týkající se větru patří ke stabilnímu jádru slovní zásoby českého jazyka, do něhož spadá vedle pojmenování prostoru, času, lidského těla, rodinných vztahů, činností a pohybu také oblast pojmenování přírody a přírodních jevů (srov. Filipec-Čermák, 1985, s. 15). Mnohdy je původ lexémů označujících vítr a jeho projevy všeslovanský, ukazující dále ke společnému indoevropskému prazákladu **ue-* ve významu „vát, dout“.

Etymologie centrální slovní zásoby týkající se větru vychází ze dvou zdrojů – od praslovanského *vě-ja-ti* ve významu „vát“ a *viriti>vichrati* ve významu „vířivý pohyb“.

Vát, vanout

Původ etymologicky příbuzného slovesa *vát*, popřípadě *vanout*, je všeslovanský. Sloveso *vát* je odvozeno z praslovanského **vě-jo*,¹⁰ *vě-ja-ti*, přičemž v češtině došlo ke stažení *-ěja-* v *á* (*vát*). Od tohoto zdroje jsou odvozeny deriváty *navát*, *odvát*, *přivát*, *svát*, *vyvát*, *zavát*, *závěj*, *návěj*.

Sloveso *vanout* vzniklo podle druhé slovesné třídy – *věnúti*, které se podle *váti* změnilo ve *vanouti*. Z této druhé linie pocházejí deverbální odvozeniny *van*, *vánek*, *vánice*, *průvan*, *závan* aj. Stručný etymologický slovník Josefa Holuba (Holub, 1982) dále uvádí souvislost s řeckým *aē-si* „vane“, *aēr* „vzduch“ a německým *wehen* „vát“.

Vítr

Původ substantiva *vítr* je také všeslovanský. Praslovanská podoba *větr*, české *vítr*, slovenské *vietor*, polské *wiatr*, ukrajinské *viter*, ruské *véter*, bulharské *vjatar* a srbochorvatské *vjetar* jsou odvozené příponou *tro-* od *vě-ju*, *váti*. Od stejného základu je jinou příponou odvozeno anglické *wind*, německé *Wind* a latinské *ventus* (Rejzek, 2001). Václav Machek vidí souvislost přípon *tor-* a *ter-* se jmény činitelskými, která mohla označovat jakéhosi mýtického původce vanutí vzduchu, démona, který způsobuje vítr.

Z této linie jsou odvozeny deriváty *větrný*, *povětrný*, *větrník*, *větrák*, *větrat*, *vyvětrat*, *provětrat*, *větrřit* aj.

Vichr, vichřice

Lexémy *vichr* a *vichřice*, označující „silný vítr“, jsou také všeslovanského původu. Polské *wicher*, ruské *vichr*, srbochorvatské *vihar*, bulharské *vichăr* pochází podle

---

¹⁰ Z technických důvodů je místo nosové hlásky tisknuto *o*.

etymologického slovníku J. Rejzka z praslovanského *vichrъ, *vichrъ a to z indoevropského **ueis-* s významem „kroutit, vinout“. Původní význam byl tedy asi „silný větrný vír“. Spojitost je proto nutné hledat s *vír*, *vířit*,¹¹ odkud expresivním zakončením vzniklo substantivum *vichr*. K derivátům patří například *vichřít*, *vichřivý*, *vichřičný*, *vichrný* aj.

Foukat

Mnohá pojmenování větru a jeho projevů byla motivována foneticky, tedy mimojazykovým zvukem, který byl jazykově ztvárněn. Onomatopoického původu jsou například všeslovanská slovesa *foukat*, *fučet*, *fičet* a jejich deriváty *nafouknout*, *sfouknout*, *vyfouknout*, *fouknutí*, *náfuka*, *fuk* apod.

Vzduch

Lexém *vzduch* byl do češtiny přejat v době národního obrození z ruského *vózduch*, které nahradilo dosud frekventované *povětríe*. Stejný proces je možné najít u většiny západoslovanských jazyků. Slovo *vzduch* pochází z všeslovanského *duch* (praslovanské *duchъ*, polské, ruské *duch*) s původním významem „dech, závan“. Vývojovou linii je přitom nutné vidět v indoevropském **dhauso-*, **dheuso-* odvozené od **dheu-* s významem „vanout, dýchat“. Slovník dále uvádí ještě možnost křížení praslovanského *duti z indoevropského základu **dheu-* s praslovanským **doti*¹² (*foukat*) z indoevropského *dhem téhož významu. Od základu **dheu-* pochází *dýchat*, *duše*, *dech*, od základu **dhem-* *dout*, *dmýchat*, *dým* aj.

---

¹¹ Souvislost s větrným vírem mají i další pojmenování větru. Například výraz *smršť*, který přešel do českého jazyka v době národního obrození, označuje „prudký větrný vír“. Přejat byl z ruského *smerč* a souvislost má zřejmě s *mrštit* – *voda smrštěná v sloup* (Rejzek, 2001).

¹² Z technických důvodů je místo nosové hlásky tisknuto *o*.

2. 2 Lexém *vítr* v lexikálním systému českého jazyka

Lexikální jednotky jsou propojeny několikerými vztahy, na jejichž základě vytvářejí tyto jednotky různé skupiny a dílčí systémy (Filipec-Čermák, 1985, s. 128). V této kapitole se chceme zaměřit na vztahy, do kterých vstupuje lexém *vítr*, a pomocí těchto vztahů určit jeho přibližné místo v českém lexikálním systému. Nejprve se zaměříme na slovníkové definice a základní deriváty (tedy vztahy formálně-významové), poté budeme význam lexému *vítr* podrobněji sledovat na základě sémantických vztahů hyperonymie-hyponymie, antonymie a synonymie a dále také na základě jeho schopnosti kolokability.

Podrobně jsme excerpovali materiál současných výkladových slovníků. Pokud není uvedeno jinak, vycházíme ze Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ, 2005), Slovníku spisovného jazyka českého (SSJČ, 1989) a z Příručního slovníku jazyka českého (PSJČ, 1951–53). Přihlížíme také k definicím ve Slovníku česko-německém Josefa Jungmanna (Jungmann, 1990). Pro popis pojmového pole nám slouží také Hallerův Český slovník věcný a synonymický (Haller, 1969).

2. 2. 1 Definice větru v jednotlivých výkladových slovnících

Základní definice **větru**, uváděná ve všech sledovaných slovnících na prvním místě, je „**pohyb, proudění vzduchu** horizontálním směrem“. I ve slovníku Josefa Jungmanna je vítr definován jako „silné hnutí vzduchu“. **Vzduch** je pak vymezen jako „směs kyslíku, dusíku a jiných plyných součástí obklopujících zemskou kůru a vdechovaná živými tvory n. vůbec naplňující něj. prostor (1); volná příroda (2); ovzduší, atmosféra (3)“ (SSČ, 2005). Vlastností této plyné směsi, tedy vzduchu, je právě pohyb, který nazýváme větrem.

Na druhém místě je v českých slovnících u lexému *vítr* uváděn právě význam „**ovzduší, vzduch**“. V některých kontextech (i ve frazémeh) je tedy možné užívat lexémy *vítr* a *vzduch* synonymně, například *vystřelit do vzduchu/větru*, *čerstvý vzduch/vítr*, *mluvit do vzduchu/větru*. U tohoto významu, vítr jako vzduch, uvádějí slovníky ještě specifické oblasti užití. PSJČ uvádí kontext hornický: „*vzduch z dolu vycházející*“, hudební: „*stlačený vzduch hnaný z měchů do dalších částí varhan*“, SSJČ hutnický: „*vzduch dmýchaný do vysoké pece*“. Významová spojitost jevů, jako jsou vzduch a vítr, odrážející se v jednotlivých současných významech lexému *vítr*, vychází v mnohém ze staršího stavu jazyka (i chápání světa). Je bohatě doložitelná právě v textech a slovníkovém materiálu staročeském (viz dále).

Třetí význam větru je již velmi specifický, užívaný pouze v určitém kontextu a o určitých nositelích – „(u zvířat) **čichový vjem** pachu přinášeného zprav. větrem“.

Čtvrtý význam nás odkazuje do oblasti frazeologie – *mít vítr* ve významu „**dostat, mít strach**“.

Pátý význam, reprezentovaný pouze plurálovou podobou daného lexému, je „plyn v zažívacím traktu, **plynatost ve střevech**“.

2. 2. 2 Deriváty lexému *vítr*

Od substantiva *vítr* je různými způsoby odvozena celá řada derivátů. Velmi produktivní je substantivní a adjektivní tvoření **derivátů** od základu **větr-**:

K substantivním derivátům odvozených sufixem *-ák* a *-ík* patří univerbizované výrazy označující větrací zařízení, zařízení využívající energii větru nebo ukazující jeho směr – *větrák, větrňák, větrák, větrník* (větrník v přenesených významech na základě podobnosti také dětská hračka, zákusek se šlehačkou, čichový receptor vysoké zvěře). Sufixací nebo prefixací a sufixací zároveň jsou odvozeny i další deriváty, které označují například větrné či větrům skryté místo: *větrov, větrisko, návětrí, závětrí* (popřípadě místo nad zemí, kde proudí vzduch – *povětrí*), bezmotorové letadlo: *větroň*, nebo druh oděvu, který chrání proti větru: *větrovka*.

Od stejného základu *větr-* jsou utvořena dvě adjektiva mající různé významy: *větrný* a *větrový*. Adjektivum *větrný* disponuje významy „tvořený větrem“ (základní kolokace *větrný vír, bouře, počasí*) a „takový, jímž pohybuje nebo otáčí vítr“ (*větrná korouhev, větrný mlýn*). Dále slovníky uvádějí poněkud zastaralý význam „rychlý“ (*na větrném koni, větrné perutě*) a expresivní význam „nemající pevný základ“ (*větrné zámky, myšlenky*). Poslední význam je zcela specifický a kontextově omezený „vztahující se k důlním větrům, k větrání“ (*větrná jáma, chodba*).

Od adjektiva *větrný* jsou dále odvozena substantiva *větrnost, větrnice, větrno* a adverbium *větrně*. Prefixálně-sufixálním tvořením vznikají další deriváty: *povětrný, povětrnost, povětrnostní, povětrně* aj.

Adjektivum *větrový* může někdy synonymně zastupovat adjektivum *větrný*, spíše však vystupuje ve významech „mentolový“, tedy obsahující silice máty peprné (*větrové bonbóny*), a „odstraňující střevní potíže“ (*větrová mast, větrové koření*).

Od stejného základu jsou odvozena slovesa *větrít* a *větrat*. Sloveso *větrít* se vyskytuje ve významech „čichem pátrat“ (*pes větril*) nebo „tušit“ (*větril nebezpečí*). V poněkud

zastaralých expresivních významech „vyvádět, plašit se“, „toužit po někom“ nebo „pohybovat se ve větru“. Hlavní významy slovesa *větrat* jsou „vpouštět do nějakého prostoru čerstvý vzduch“, „vystavovat účinku čerstvého vzduchu“ (odtud odvozeno substantivum *větrání*, adjektivum *větratebný*, *větrací* aj.) nebo „podléhat účinku vzduchu, a tím se kazit nebo rozpadat“ (*zvětralé pivo*, *větrající zdivo*). Produktivní je u obou významů předponové odvozování: *o-*, *od-*, *pro-*, *roz-*, *vy-*, *z-*.

Produktivní je také odvozování **kompozitní**, kdy se význam první části **větro-** spojuje s jiným lexémem, buď jako s jeho předmětem, například *větrolam*, *větroměr*, hut. *větrovod*, nebo jako s jeho bližší okolností, například *větronohý*, *větroplach*, *větroplašnost*, *větroprašný*, *větrosnubný*.

2. 2. 2. 1 Místní názvy a osobní jména

Větrem je v češtině motivováno také velké množství lexémů označujících místní názvy, od kterých jsou pak následně utvářena jména osobní.

Větrné místo se zpravidla označovalo jako *větrov*, *vidrholec*,¹³ nebo podle Josefa Jungmanna *větrovisko*. Slovníky i literatura uvádějí četné doklady frazeologických pojmenování větrného místa: například *je to tu jako na větrné hůrce*, *jsme tu jak na větrově*, *na vidrholci*, *u Větrovských*, *na dovádilce* (zřejmě souvislost s rychlým a prudkým pohybem větru). Vedle obecných pojmenování větrného místa existuje také velké množství místních názvů motivovaných lexémem *vítr* a odrážejících jistým způsobem větrné podmínky dané oblasti: například *Větrný Jeníkov*, *Větrušice*, *Větrov*, *Větrná*, *Větrní*, *Větrkovice* (Profous, 1957).

Větrem byla od nejstarších dob (zpravidla od 16. století) různým způsobem motivována také **osobní jména** lidí: například *Větr*, *Větrovský*, *Vichr* apod.

Dobrava Moldanová zdůrazňuje fakt, že rodná jména „*odráží v celé šíři svět, v němž se naši předkové pohybovali, jejich život rodinný i společenský, přírodu, která je obklopovala, svět práce stejně jako sféru intimní*“ (Moldanová, 1984, s. 22). Na základě toho je možné uvažovat o několika způsobech motivace rodných jmen větrem. Ne vždy je však možné určit,

---

¹³ Podle etymologického slovníku označuje výraz *vidrholec* lesní pustinu na větru a pochází zřejmě ze stněm. *Witer-holz* (složenina z *Witer* „bouřlivý vítr“ a *Holz* „dřevo“ (Holub, 1982)).

čím bylo konkrétní jméno motivováno. Některá příjmení mohou být mnohdy vyložena několika způsoby.¹⁴

V souvislosti s větrem se nabízí několik základních motivačních východisek. Osoba získala jméno zpravidla podle **místa bydliště**¹⁵ – tedy podle toho, že žila na místě vystaveném účinkům větru, na větrově nebo přímo v obci Větrov. Z tohoto pojmenování jsou odvozena příjmení *Větrovský*, *Větrovec* nebo *Větroň*. Druhou motivací je **řemeslo**, které daný člověk zastával. V našem případě to tedy mohl být mlynář vlastníci větrný mlýn, kterému se zpravidla říkalo *větrák*, *větrovec*, *větrník*, *povětrník* nebo *povětrňák* (viz obrazová příloha). Těmito apelativy jsou motivována příjmení *Větrák* a *Větrník*, ale také již zmíněná jména *Větroň* a *Větrovec*, u nichž lze uvažovat o dvojím motivačním východisku. Jména jako *Vítr*, *Větr*, *Větršíšek*, *Vichr*, *Vichra*, *Vichor*, *Vichera* nebo *Vichroň* vznikla z přímého **pojmenování atmosférického jevu** – *vítr* nebo *vichr*. Příjmení *Meluzín* a *Meluzínek* jsou odvozena z apelativa *meluzína*. Poslední motivací mohly být **povahové a fyzické vlastnosti** nositele daného příjmení. Již ve staré češtině byla nestálost povahy přirovnávána k větru: *lidé povětrní, jenž jsou jako plevy* (RokLuka 93a). Povětrný mohl být i člověk, který vedl zbytečné řeči, tzv. mluvil do větru: *zdali mieti budú konec slova povětrná* (BiblPražJob 16,3), *u povětríe mluvíš, větrně sobú točíš* (Tkadla 2a). Ve slovníku Josefa Dobrovského je u výrazu *větrník* uveden také význam „zbrklý, splašený člověk“. Je tedy pravděpodobné, že například příjmení *Povětrný*, *Větrník* nebo *Vítr* mohla být motivována charakterovými rysy jejich nositelů.

2. 2. 2. 2 Lidové názvosloví rostlin

Během staletí se vyvinula vedle odborné botanické terminologie také oblast lidových pojmenování rostlin motivovaných zpravidla astronomickými nebo povětrnostními jevy.¹⁶ Motivačním zdrojem těchto pojmenování se stal i vítr, popřípadě vzduch. Tak například pro mátu peprnou se v lidovém prostředí užívá názvů *koření větrové*, *větrová zelina*, *máta větrová/větrná/peprná*, *fefrmincové koření*, *fefrminc*, které konotují její použití v lidovém

¹⁴ Příjmení, která mají několiký význam, mohla vzniknout na různých místech, v různých společenských prostředích nebo v různých dobách. Který výklad platí pro konkrétního nositele, může určit pouze matrika nebo rodopisné bádání (Moldanová, 1984, s. 10).

¹⁵ „Známo jest, že předkové naši stavu panského a rytířského ku jménům svým osobním přibírali přídomky od sídel a statků svých. Přídomky ty nebývaly stálé; neboť jakmile ten onen pán nebo vladyka sídlo své změnil anebo statek, po němž příjmení nesl, prodal, nazývati se počal dle sídla nebo statku nového“ (Kotík, 1894, s. 134).

„Česká příjmení [...] ustálil se závaznou platností josefínský patent z r. 1786“ (Eisner, 1992, s. 64).

¹⁶ Srovnej: *sněžěnka*, *slunečnice*, *červánky*, *duha*, *nebeský mečík*, *hvězdoš*, *podsněžník*, *mračňák* ad. (Rystonová, 1996). Dále vycházíme ze slovníku Josefa Jungmanna a knihy Dobravy Moldanové (*meluzína*).

lčitelství. *Větrová/větrná bylina*, *větrník* označují máčku polní. Zemědým lékařský je nazýván také *zemským luftem*, meduňku vonnou označovali naši předci jako *meluzínu*. Tzv. hálky rostoucí na šípovém keři se nazývají *větrnými růžemi*. Sasanka hajní se označuje celou řadou lidových synonym: z latinského názvu *anemone nemorosa* (*anemos* = *vítr*) pocházejí názvy *anemona*, *anemonka*, dále se jí říká *růžička větrná*, *větrná růžice*, *větrnice*, *větrnička*, *větrokvět*, *bylina větrná*. Motivace pojmenování prostřednictvím větru je vysvětlována tím, že se rostlina i při slabém větru ohýbá a také okvětní lístky působením větru snadno opadávají. Josef Jungmann zaznamenává ve svém slovníku lidové označení této rostliny z čeledi pryskyřníkovitých – *větřenka*. Dále uvádí například ještě název pro koniklec luční – *větrnice*, který byl také obrazně označován jako *lék větrných korouhví*.

2. 2. 3 Lexém *vítr* v paradigmatických významových vztazích

Lexém *vítr* vstupuje do paradigmatických sémantických vztahů, tj. těch, které jsou založeny na vztahu jazykových jednotek a jejich forem uspořádaných podle jistého principu (Čechová, 2000, s. 18). Prozkoumáme zejména vztahy hyperonymie-hyponymie, antonymie a synonymie. Následující analýza mj. ukáže, že mezi hyponymy a synonymy nelze vždy vést ostrou hranici – některá kohyponyma mohou fungovat i jako synonyma; synonymní mohou být i územně omezené ekvivalenty.

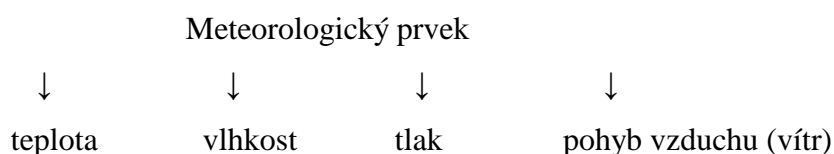
2. 2. 3. 1 Hyperonymie, hyponymie, kohyponymie

Hyperonymně-hyponymní vztah vyjadřuje vztah nadřazenosti a podřazenosti mezi dvěma lexikálními jednotkami. Lexém *vítr* funguje v těchto vztazích jednak jako pojem nadřazený ostatním, jednak jako pojem podřazený, který můžeme zařadit do několika kategorií, podle toho, který jeho aspekt více akcentujeme. V souvislosti s tím pak mluvíme o dvojí kategorizaci lexému *vítr*.

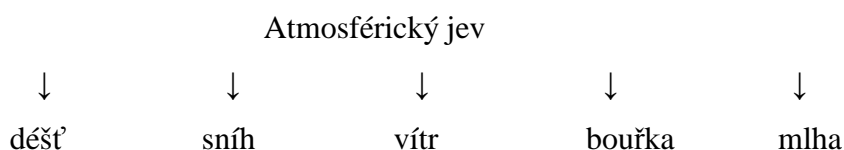
Vítr jako pojem podřazený

Z výše uvedených slovníkových definic – vítr jako pohyb vzduchu, proudění – je možné lexém *vítr* zařadit do skupiny meteorologických prvků, které vyjadřují **vlastnosti vzduchu**. Vzduch se vyznačuje několika fyzikálními vlastnostmi, mezi které patří například teplota vzduchu, vlhkost vzduchu, tlak vzduchu, a i jeho pohyb. Nadřazeným pojmem může

tedy být **meteorologický prvek** jako fyzikální (měřitelná) charakteristika stavu atmosféry/vzduchu, podřazené pojmy jsou pak navzájem souřadné. Svědčí o tom definice větru uvedená například v meteorologickém slovníku: „jeden ze základních meteorologických prvků“ (Bednář, 1993).

Mnohem častěji zřejmě zařazujeme vítr do skupiny jevů, jako je déšť, sněhová vánice, bouřka, mlha apod., tedy k jevům, které přiřazujeme k počasí. Meteorologický slovník v této souvislosti hovoří o tzv. **atmosférických jevech**, které jsou součástí předpovědi počasí. Někdy se však atmosférické jevy nevydělují z rámce meteorologických prvků. Domníváme se však, že se rozdíl mezi těmito dvěma skupinami zřetelně odráží v našem vědomí, vrátíme-li se na okamžik ke kognitivnímu kontextu, tedy v tom, jak daný jev vnímáme a hodnotíme.

Vítr jako pojem nadřazený

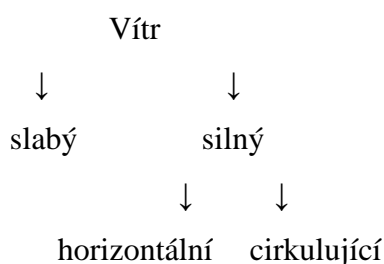
Hyponymum *vítr* funguje v hyperonymně-hyponymních vztazích také jako pojem nadřazený pro další pojmy jemu podřazené, které však mohou v určitých kontextech fungovat i jako jeho synonyma. Jsou to například označení pro větry různé **síly**, pohybující se na ose (bezvětří) – slabý – silný vítr. Na tuto osu lze zařadit substantivní lexémy *vánek*, *vichr*, *vichřice*, *orkán* a další výrazy vyjadřující různou sílu větru, odstupňované pomocí přívlastků, tedy například (vezmeme-li v úvahu Beaufortovu stupnici síly větru – viz obraz. příloha) *slabý vítr*, *mírný vítr*, *dosti čerstvý vítr*, *čerstvý vítr*, *silný vítr*, *prudký vítr*, *bouřlivý vítr*, *vichřice*, *silná vichřice*, *mohutná vichřice* (Český hydrometeorologický ústav).

Nadřazený pojem *vítr* zde funguje jako tzv. generický sém v definici významů jednotlivých hyponym, jejichž významy je možné rozlišit na základě přítomnosti nebo nepřítomnosti určitých specifikačních sémů. Pro zkoumanou oblast by takovými distinktivními rysy mohly být například tyto sémy: opozice slabý/silný, mající ničivé

následky (*orkán, uragán*), zosobnění větru (*meluzína, větrice, větrnice, větrnička, větrně, fujavice*) nebo rysy stylistické a pragmatické: příznak knižnosti (odliší *vichr* od *vichřice*), zastaralosti (*drvolam*), dialektičnosti (odliší všechna nářeční označení větru: *vichura, vichroň, povichr, vichořisko, větrník*), expresivnosti (*hučák*) nebo slangovosti (*fukýř*) aj.

Důležitým specifikačním sémem, který rozliší větrný pohyb horizontální od pohybu cirkulujícího, je příznak vířivosti. Pomocí tohoto sému mohou být odlišeny větrné víry jako například *smršť, cyklón, tornádo, hurikán* nebo *tajfun*.¹⁷

Pomocí komponentové analýzy je možné významově rozlišit pojmy, které označují větry různých **směrů**. Základní rozlišení je vítr severní (*severák, jedák, boreas, bóra*), vítr severovýchodní (vítr vanoucí z Polska *polák, pasát*), vítr jižní (*poledník, jih, fén*), vítr západní (*zefýr*), vítr východní (*východník*) apod. Vedle větrů rozlišených na základě světových stran se vydělují ještě větry vanoucí v protisměru k něčemu/někomu – *protivětr, protivný vítr*.

Uvnitř jednotlivých skupin se jednotlivé lexémy rozlišují opět pomocí diferenčních sému – pomocí rysů specifikačních: mrazivý, suchý, horký (*blizzard, scirocco, chamsín*), námořní (*bíza, maestral*), horský (*bóra* na Jadranu, *tramontana* v severní Itálii) nebo pomocí sému stylistických: rys zastaralosti a knižnosti (*sever*), dialektičnosti (*jinovec, rajchumberák*) apod.

¹⁷ Většina těchto pojmů se rozšířila do češtiny z jiných jazyků, do centra slovní zásoby však nepronikla, protože označují jevy v českém prostředí vzácné, pocíťované jako něco exotického. Etymologický slovník J. Rejzka (Rejzek, 2001) vysvětluje původ některých z nich. Například *tornádo* se do češtiny dostalo přes německé *Tornado*, ze španělského *tornado*, což bylo původně příčestí trpné od *tornar* „obracet, otáčet“. Z němčiny bylo přejato také označení pro větrnou *smršť* *orkán* pocházející z nizozemského *orkaan* a to ze španělského *huracán* z karibského jazyka taino. Ze španělského *huracán* přešlo do české slovní zásoby označení pro tropickou větrnou bouři *hurikán* (podle Dennise znamená označení *hurikán* „duch ďábla“ (Dennis, 1999, s. 122)). Ze stejného základu, ale jinou cestou (z francouzského *ouragan* a to přes španělské *huracán*) se šířilo pojmenování *uragán*. Výraz *tajfun* pronikl do češtiny prostřednictvím anglického *typhoon* a čínského *t'ai fung* ve významech „velký vítr“. Výše zmiňované výrazy označují ve skutečnosti jeden a týž jev, v různých částech světa se však nazývají různě. Vrcholné stadium tropické cyklóny se regionálně označuje v Tichomoří jako *tajfun*, v Atlantském oceánu jako *hurikán*, stejný jev se v ruštině a francouzštině označuje pojmem *uragán*, případně v němčině pojmenováním *orkán*.

2. 2. 3. 2 Antonymie

Lexém *vítr* patří mezi lexikální jednotky, které mají svůj významový protiklad. V případě větru vytváří opozitum výraz *bezvětrí*. Jde o tzv. kontradiktorní antonyma (Filipec-Čermák, 1989, s. 131), mezi něž nelze vložit střední, přechodový člen. Z popření jednoho členu opozice nutně vyplývá platnost členu druhého (fouká-li vítr, není bezvětrí, a naopak).

V případě slootovorných (odvozených) opozit *bezvětrí* versus *vítr* vyplývá jejich vzájemná protikladnost z významu předpony prvního členu – *bezvětrí*.

V konkrétní komunikační situaci je možné jako opozita k *větru/větrný* užít i výrazy, které normálně jejich opozity nejsou: *klid, ticho, mrtvo*. Často jde o opisná, expresivní nebo frazeologická vyjádření bezvětrného stavu ovzduší, popřípadě přeneseně i napjaté atmosféry, (*mrtvolný klid, ticho před bouří, dusné mrtvo, nehybný vzduch, vítr ustal, ani lísteček se nepohne*), který je v určitém okamžiku zpravidla vystřídán změnou (deštěm nebo nějakou společenskou událostí).

2. 2. 3. 3 Synonymie¹⁸

Lexém *vítr* jako polysémní jednotka vstupuje do vztahu synonymie každým svým významem zvlášť. Proto synonymické slovníky uvádějí u výrazu *vítr* jednak synonyma *vichr* a *vichřice* (popřípadě *větrná bouře, uragán*), tak také synonyma *ovzduší, vzduch, povětrí* (Pala-Všianský, 1994).

Synonymní lexikální jednotky označující vítr jako pohyb vzduchu se liší intenzitou svého významu. Mohou tak vytvářet synonymickou řadu intenzifikačních synonym, která mají rys gradovatelnosti: *vánek – větérek – větrík – vítr – vichr – vichřice – orkán*. Uvedená synonyma se liší různě odstíněným významem věcným i pragmatickými příznaky. Jádrem celé skupiny je lexém *vítr*, označující samotnou skutečnost, ke které se vztahují i ostatní členy skupiny. Je nejvíce frekventovaný a nejméně kontextově omezený. Na rozdíl od ostatních členů skupiny obsahuje nejméně pragmatických rysů, proto ho můžeme užít v různých kontextech bez ohledu na to, o jak silný vítr jde nebo jakého je směru.

Pragmatické rysy mají synonyma emocionální a stylistická. Například členy řady *malý vítr – větrík – větríček – větríčiček* se liší nejen intenzitou, ale i citovými a hodnotícími postoji mluvčího. Dvojice synonym *vánek – větrík* nebo *vítr – vichr* se liší intenzitou i stylisticky (výrazy *vánek* a *vichr* jsou hodnoceny jako knižní). Mezi stylistická synonyma jsou řazeny i

---

¹⁸ Srovnej rovněž lexém *vítr* v hyperonymně-hyponymních vztazích.

ekvivalenty slangové (*fukéř*) nebo odborné (*tromba*, *cyklón*, *tornádo*, *hurikán*, *tajfun* jako synonyma větrné smršti).¹⁹

Synonyma nářeční

Územně omezená jsou synonyma, resp. hyponyma, nářeční, která ve velké míře odrážejí motivaci pojmenování, např. dobu výskytu, točivý pohyb, domnělého původce větru, směr větru apod. (Balhar, 1999).

Dialekty ve velké míře odrážejí lidskou potřebu pojmenovávat a personifikovat meteorologické úkazy, které vzbuzovaly úzkost nebo údiv pramenící z neznalosti přírodních zákonitostí. Takovým jevem byl i náhlý **větrný vír** vznikající za pěkného bezvětrného letního počasí v poledních hodinách na prašných cestách nebo na loukách při sušení sena (viz obraz. příloha). Tento vzácný a neobvyklý jev chápali prostí lidé jako projev nadpřirozených bytostí, proto se v nářečních oblastech dochovalo množství výrazů označujících větrný vír, přičemž ve Slezsku a na severní Moravě splývá pojmenování *vír* s výrazy označujícími silný vítr (*vichr*, *vichřice*).

Některá pojmenování byla motivována **točivým pohybem** větru – například *vír*, *vrťák* (označuje také vířivý tanec), *vrbel* (z něm. *Wirbel*), *mlýnek*, *metel*, *zátok* (odvozeno od *zatočit*). Na Mladoboleslavsku a Roudnicku je doložen výraz *točák*, na Klatovsku *větrník*, v oblasti Jindřichohradecka a východního Českbudějovicka je zaznamenán *cholomut–cholomout*, na Strakonicku *chumel–chumelec* (odvoz. od *kolotat*).

Pojmenování *poledník* reflektuje nejčastější **dobu výskytu** tohoto jevu, tedy poledne. Výraz *poledník* zasahuje východní oblast středočeských nářečí a přilehlých nářečí českomoravských. V jižní části zmiňované oblasti se vyskytuje slovtvorná varianta *poledníček*, na Uherskobrodsku a Leděčsku rodová varianta *polednice*.

Řada nářečních názvů větrného víru a větru vychází z označení nadpřirozených bytostí, které jsou jejich **domnělým původcem**, tedy například *skřítek*, *bosorka*, *čarodějnice*, *prašivec*. Na Kolínsku se vyskytuje pojmenování *šotek*, na Strakonicku *meluzína*, na Leděčsku již zmiňovaná *polednice*, na Náchodsku *povětrnice*, oblast Královéhradecka zasahuje výraz *rarach–rarášek*, na Rakovnicku a Příbramsku je původcem *čert* – zaznamenány jsou například i frazémy *čert se žení*, *čertova veselka*.

Mnoho nářečních synonym označujících vítr je motivováno jeho **prudkostí**, například *věchar*, *vějír*. Na velké části Moravy se vyskytuje pojmenování *vír*, na Strakonicku a

---

¹⁹ O větru v kontextu odborném pojednává další kapitola.

Klatovsku je zaznamenán *vichr*, na Břeclavsku a Uherskobrodsku *víchorec*, ke Slezsku a Valašsku patří *povichr*, v jižní části slezských nářečí a v severní oblasti nářečí středomoravských *povětrí*, v svč. nářečích s přesahem na celé Zábřežsko a na Brněnsku je zaznamenán výraz *větríce*. V jiných částech jsou nářeční podoby odvozeny od sloves *fochrovat/fofrovat*, například na Rakovnicku *fofr*, na Plzeňsku *fuchr*, na Příbramsku *fuftr*.

Velký počet dialektických pojmenování odráží **směr větru** (a tedy i **teplotní rozdíly**). Tak například vedle lašského pojmenování větru *větrisko*, *povicher* je v této oblasti doložen i regionální výraz pro studený vítr vanoucí z Polska *polák* (*fučí polák, to je na sních*), *moravský větr* (*je moravsky větr, to je na dešč*), *větr opýřitý*, tj. teplý, a *větr jak ze sněha*, tj. ledový (Sochová, 2001).

V Podkrkonoší jsou doložena regionální pojmenování studených větrů *jedák*, neboli *vítr jedovatý*, *vítr vod náhoří*, *vítr severní*, *severák*. Pojmenování se dochovalo i v několika pranostikách vztahujících se k druhému měsíci v roce: *V únoru prudký severníček bývá hojně úrody poslíček; Nechce-li severák v únoru váti, v dubnu se to přec jen musí státi* (Kovářová, 2001).

Jan Munzar uvádí ještě například *vítr poledňový*, neboli *juh*, a větry pojmenované mlynáři na základě kvality nebo roční doby – *vítr žďuchlavý* z oblasti Valašska, *trhavý vítr*, *průvan*, *požňový* nebo *prosný vítr* (Munzar, 1989, s. 222).

2. 2. 4 Lexém *vítr* v syntagmatických významových vztazích

Kolokabilita lexému *vítr* je podmíněna jeho významovými vlastnostmi. Spojuje se nejčastěji s adjektivy a se slovesy, se kterými vytváří významová syntagmata. Adjektivní syntagmata určují široce charakter větru a jeho vlastnosti, například jakého je směru, s jakou silou vane, s jakými účinky na okolí i člověka. Slovesná syntagmata vyjadřují projevy a stavy větru (*ničil, zesílil*).²⁰

2. 2. 4. 1 Syntagmata adjektivní

Spojení substantiva *vítr* s kvalitativním nebo ralačným adjektivem ve formě shodného přívlastku) vyjadřují například:²¹

²⁰ Lexém *vítr* funguje v syntagmatech také jako neshodný přívlastek: *závan, náraz, nápor, poryv větru*.

²¹ Jednotlivé příklady mohou spadat do více kategorií.

Směr („původ“) větru:

*pevninský – mořský (z pevniny – od moře), údolní – horský
severní (od severu, ze severu) – jižní – východní – západní
boční, zářadový, čelní (substantivní synonymum protivítr)*

Sílu větru:

*malý, mírný, slabý, lehký – velký, prudký, silný
bouřlivý, ničivý, nárazovitý, divoký (často s ničivými následky)*

Kvalitu větru (určenou jeho směrem a ročním obdobím):

*teplý, horký, žhavý – chladný, studený, mrazivý, ledový
jarní, letní – podzimní
vlhký, vlahý, sychravý – suchý*

Působení větru pocíťované lidmi jako příjemné – nepříjemné:

příjemný, osvěžující, chladivý – nepříjemný, pronikavý, ostrý, ostrý jako břitva, vlezlý

Stálost větru:

stálý, pravidelný – proměnlivý

2. 2. 4. 2 Syntagmata slovesná

Spojení substantiva *vítr* se slovesem v určitém tvaru vyjadřuje stav nebo projevy větru.²²

Projevy větru:

S lexémem *vítr* se nejčastěji pojí slovesa *vát, vanout, foukat* (*vítr věje, vane, fouká*). Jejich předponové deriváty většinou vyžadují další doplnění, například *v. přivál vůni, v. ovívá skráně, v. zavál stopy, v. vál nebývalou silou, v. odvál mraky, ofoukl mě v., v. mi profoukl kabát, v. navál sníh za okna* apod.

Méně často se lexém *vítr* pojí s již poněkud knižním *dout*: *v. dul do plachet, zadul větší silou*.

---

²² Vedle toho čeština disponuje neosobním vyjádřením, například *je tam vítr, je větrno, vane od severu* apod.

Stav větru:

Lexém *vítr* se dále pojí s fázovými a dalšími slovesy, která vyjadřují počátek nebo konec vání větru.

Zpravidla tedy: *začíná, dělá se, zvedá se, strhl se, zafoukal, přihnál se, rozpoutal se*
vítr versus *vítr přestává, mírní se, tiší se, polevuje, uklidnil se*.

2. 2. 5 Pojmenování větru ve staročeských slovnících

V této kapitole se budeme zabývat lexémy, které označovaly vítr ve staré češtině, tj. od nejstarších písemných záznamů do 19. století. Porovnáním současné slovní zásoby s lexikem staročeským je možné objasnit současný stav slovní zásoby týkající se větru a poukázat na změny, ke kterým v průběhu staletí došlo – některé lexikální jednotky přitom přetrvaly do současnosti, některé pozměnily nebo rozšířily význam, jiné zcela zanikly. Spolu se změnami jazykovými se proměnil i samotný jazykový obraz světa.²³

Doklady o historické slovní zásobě týkající se větru nám poskytuje dobová slovníkářská produkce. Excerpovali jsme materiál Staročeského slovníku (využili jsme také lexikální kartotéku ke Staročeskému slovníku), vycházeli jsme z latinsko-českých slovníků Rešeliových, z čtyřjazyčného slovníku *Nomenclator quadrilinguis* Daniela Adama z Veleslavína, česko-latinského *Thesauri linguae bohemicae* Václava Jana Rosy, barokních slovníků Jana Karla Rohna a Františka Xavera Kropfa a z obrozenských slovníků Josefa Dobrovského a Josefa Jungmanna.

2. 2. 5. 1 *Povětríe*

V předchozích částech práce jsme hovořili o sémantické souvislosti větru a vzduchu v současné češtině (dále např. v kap. 2. 3). Synonymie těchto výrazů je však v jistých kontextech doložitelná také ve starší slovní zásobě, přičemž namísto lexému *vzduch*, který je zaznamenán až ve slovníku Josefa Jungmanna, se užíval výraz *povětrí*.

Ve staré češtině existovalo několik pojmenování označujících vítr. Hovořili-li naši předci o povětrnostních jevech, užívali například vedle výrazů pro silný vítr *vietr*, *vicher*, *vichrovanie* a vedle označení slabého větru *vienie*, *vietie* také polysémnní výraz ***povětríe***, který měl, na rozdíl od významového posunu v současné češtině, významy „vítr“ i „vzduch“.²⁴

Ve staročeských slovnících se u lexému *povětríe*, jehož slovotvorný původ odkazuje ke slovu *vítr*, uvádějí tyto významy: „**vzduch, který dýcháme**“: *v plícech, ješto povětrím*

²³ Středověký člověk například věřil, že svět je stvořen z několika vrstev, jimž vládou jednotlivé planety, hvězdy a živly způsobující různé meteorologické jevy, včetně větru. Antická filozofie, středověká astrologie i mysl prostého člověka byly podřízeny víře, že mísením všemocných živlů vzniká a zase zaniká veškerý svět, včetně všech věcí, zvířat a lidí, a že jsou zastoupeny různou měrou ve všech jsoucnech: „*Tito čtyřie živlové tak se mají, že jeden ruší druhý a opět zasě. Z ohně se rodí povětríe a zasě. A když se z ohně rodí povětríe, tehdy se oheň ruší a tak i zasě. Z povětríe voda a z vody země a odporne i zasě.*“ Čtyři živly a jejich vlastnosti tak ovlivňují nejen povahové rysy člověka a planety, ale i jeho vzezření a věk, jenž koresponduje se čtyřmi ročními dobami. Jaro a mládí je přirovnáváno k povětrí, léto a mužství k ohni, podzim a stáří ovlivňuje země, zimu a stařecký věk ovlivňuje voda (Černá, 2004, s. 112).

²⁴ Výraz *povětrí* má v současné češtině pouze význam „vzduch“ (např. SSČ, 2005).

srdce obvlažují dýšíc (ŠtítBes 39), *není hoden chleba božieho i povětříe i vody* (HusHříchB 133a), a „**který nás obklopuje**“: *vycházejí procházet se k moři pro chladné povětří* (HynRozpr 175b).

Výraz *povětříe* měl ve staré češtině také význam „**vzduch jako jeden ze čtyř živlů**“. Vyskytoval se často ve spojení s dalšími živly: *země i voda také, oheň i povětříe všake... panuje* (VítAlan 1a), *živlové jsou čtyři, totiž země, voda, povětříe, oheň* (LékJádro D 291).

Vedle významu povětří jako „živlu“ a „podmínky dýchání“ stojí další hlavní význam – povětří jako „**prostor mezi nebem a zemí, ovzduší**“. Ve starých textech, zejména biblických, se velmi často vyskytuje obraz vzetí na nebesa, do posvátného prostoru naplněného boží milostí: *vzem nás za vlasy..., vynese (anděl) nás s sebou v povětří až nad veliké vojsko* (KarŽiva 353).

Dalšími významy lexému *povětří* jsou „**počasí**“: *často po velikéj búrě činíš krásné povětříe a tiché* (AlbRájA 40a), a „**podnebí, klima**“: *Plato... zvolil jest přebývati... v kraji nezdravém a ve zlém povětří* (GuallCtnostK 226).

Lexém *povětří* však měl také význam „**proudění vzduchu**“. Ze slovníkového materiálu můžeme usuzovat, že výraz *povětříe* označoval vítr a nebyl kontextově omezený (podobně jako v současné češtině bezpříznakový lexém *vítr*). Staří Čechové ho užívali v různých kontextech bez ohledu na to, popisovali-li vichřici nebo vánek. Doklad můžeme najít například v Malém staročeském slovníku (Bělič a kol., 1977), který uvádí u lexému *povětříe* mj. významy „vítr“, „vichřice“ nebo „vánek“. Velmi často tak synonymně nahrazoval například výrazy *vietr*, *vicher*, *vichrovánje* nebo *povanutie*: *list hýbá se na stromu... ot povětříe* (JakBetl 145a).

Sílu větru pak nejčastěji vyjadřovala přidružená adjektiva: *veliké vlny na vodě bývají od malého povětříe i od velikého* (RokPostA 24a), *duch se rozplóve jako měkké povětříe* (BiblDrážď Sap 2,3), *ani těžce pracují na převozu, neb bieše protivné povětříe* (EvPraž 4b), *nižádným zlým povětřím vyvrátiti se nemohú*. Síla větru byla ve staré češtině vyjadřována také pomocí určujících slovesných vazeb, často posilovaných okolním kontextem nebo apozicí: *zatiem se vztrže povětříe, a tak, že se ti všickni ztopie na moři* (MartKronA20b), *stalo se jest povětří, dobře hrozná búrě* (LetKřižA 174).

Povětří ve významu „proudění vzduchu, vítr“ již nezaznamenává ve svém slovníku Václav Jan Rosa. Uvádí pouze tři významy: „**živel**“ (vzduch), „**počasí**“ a „**bouřka**“. Dobrovský zaznamenává výraz *povětří* pouze ve významu „vzduch“ a uvádí ho spolu s lexémem *vítr* jako ekvivalenty německého *Luft*.

Ve slovníku Josefa Jungmanna je poprvé uveden jako ekvivalent *povětrí* výraz *vzduch*, přejatý z ruštiny,²⁵ který se rychle začlenil do české slovní zásoby. Stále však Jungmann uvádí: *v povětrí lítati, na čerstvé povětrí vyjítí*. Vedle významu „(povětrí) živel, kterým oddýcháme, v kterém ptactvo létá, vzduch“ dále stojí u hesla *povětrí* významy „počasí“, „nečas“ a „bouře“: *strhlo se povětrí, zvonění proti povětrí*, a nově také význam „**parnatý obor**“. Na synonymní lexém *vítr* (ve významu „pohyb vzduchu“) Jungmann upozorňuje pouze v ukázkách z předchozích slovníků nebo starší literatury: *tak bojují, ne jako povětrí (vítr, Ben.) rozrážeje*. U hesla *vítr* však na druhém místě zaznamenává i význam „vzduch, povětrí“: *nechoditi na vítr, tah větru, vítr táhnoucí*.

2. 2. 5. 2 Další pojmenování větru ve staré češtině

Bezpríznamově byl ve staré češtině užíván vedle výrazu *povětrie* také lexém *vietr*, mající rovněž význam „vzduch“ i „jeho pohyb“, který se ve staročeských slovnících velmi často vyskytuje ve spojeních vyjadřujících jeho směr.

Vítr podle směru

Staří Čechové pojmenovávali vítr na základě toho, odkud vanul. Zatímco Rešelius uvádí pouze *vítr od vejchodu neb jitra, vítr od západu* neboli *mokrovítr* a *teplý vítr od západu*, Veleslavín uvádí vedle větru západního a východního ještě vítr *půlnoční*: *půlnoční vítr, od půlnoční strany věje, chladný vítr, a polední: polední vítr, vítr od poledne, kterýž od strany polední věje, dšťový vítr s prškou*. Západní vítr charakterizuje jako *vítr od západu slunce, kterýž od západní strany věje*, východní jako *vítr od východu slunce, kterýž od východu slunce, od východního úhlu světa věje*. V Kropfově slovníku je východní vítr označován jako *ostrovítr*, *vítr od zimního východu*. Tuto čtyřsměrou různici větrů doplňují Veleslavín, Kropf i Rohn ještě o *vítr mezi západem a půlnocí; vítr mezi půlnocí a východem; vítr mezi východem a polednem* a o *vítr mezi západem a polednem*.

²⁵ Důvody k přijetí zcela nového výrazu, který nahradil dosud velmi frekventované *povětrí*, popisuje například Pavel Eisner: „*Jakákoli čeština až do Jungmanna znala jen slovo povětrí. To je slovo velmi malebné, velmi dojemné [...] Ale když se s novou literaturou zrodil zbrusu nový přírodní cit, ukázalo se, že slovo povětrí je příliš živé, příliš dynamické. Lze přec jen stěží říci, že povětrí ševlí [...] Ale nešlo nikterak jen o slovní kreaci pro nové potřeby poetické. Slovo vzduch stalo se právě tenkrát alespoň tak velkou nezbytností také pro českou vědu přírodní a filozofickou, jež se tehdy rodila [...] Patrně Presl, Sedláček, Marek pociťovali slovo vzduch jako vysvobození ze svých terminologických nesnází. Neboť dosavadní slovo povětrí projevilo nezpůsoblost nejen pro vyspělejší poezii, ale z důvodů náhodou zcela obdobných také dokonalou nevhodnost pro názvy vědecké: povětroměřský, povětroprázdný atd. byla by slova pro vědu nemožná, protože se do nich rušivě vkrádá představa větru...*“ (Eisner, 1992, s. 235–236).

Vítr podle síly

Staročeské slovníky uvádějí na prvním místě jako označení slabého větru substantivní lexémy *větrík*, *větríček*, *vání*, *vanot* nebo *povanutie*. Vedle toho ještě zaznamenávají adjektivní syntagmata vyjadřující malou intenzitu větru: například již zmiňovaná spojení s lexémem *povětrí*: *tenké*, *měkké*, *tiché povětríe*: *jím (listím) tiché kakés a pochotné povětríe pohybuje* (ŠtítBarl B 201). Veleslavín uvádí řadu dalších adjektivních spojení: *dobrý*, *šťastný*, *pohodlný*, *povlovný*, *neodporný vítr* oproti větru *bouřlivému*, *násilnému* a *tuhému vání větrův*.

Silný, prudký vítr se ve staré češtině označoval například lexémy *vichr* a *vichrovanie*: *tací vichrové jsú sě ztrhli, že všecko stavenie, což jsú postavili na Vyšehradě, ... dolóv jsú svrhli* (Pulk R 85b), *co tam bývá víchrovanie na hóre a povětríe divná* (RokJan 24, b 2,4). Silný vítr označoval také latinský výraz *turbo*, který se vyskytoval ve staročeských, zpravidla odborných textech, jako synonymum prudkého větru, silného větrného víru. Václav Jan Rosa uvádí ve svém slovníku vedle podob *vítr* a *vicher* také varianty *fítr* a *ficher*, které odvozuje od slovesa *fičet*. Označení *vicher* vysvětluje podobně jako ostatní slovníkáři jako *vítr v kolo se točící (turbo)*. Dále uvádí výraz *vichřice*, jehož význam vysvětluje jako *bouři větru prudkého*, přičemž zaznamenává i metaforický význam: *nepokojné časy, války, protivenství*. Jako synonyma větru uvádí dále substantivní deriváty *foukání* nebo *fukot*.

V Rohnově slovníku je pro silný vítr doložen vedle lexému *vichr* ještě výraz *chumel*, zřejmě v souvislosti s chumelenicí, sněhovou vánicí doprovázenou silným větrem, který se udržel v některých dialektech (viz dále).

Josef Jungmann rozlišuje pohyb vzduchu jako: *silné hnutí vzduchu*, *slabší hnutí jeho* a *násilné jeho pohybaní*. Ve svém slovníku tedy uvádí vedle výrazů *vítr*, *vicher* a *víchor* také deminutiva, vyjadřující velmi slabý vítr: *větrík*, *větríček*, *větríčiček*, *větrínek*, *větérek*, *vicharnek*, *víchorec*: *větríček tichý, když věje, očerstvuje nás, a zmrzlé věci rozmrazuje*. Dále uvádí také synonymní výrazy k lexému *vichřice*: *vichrnice*, *víchořice*, *vichření*, *povětríce* a *povětrnice* (znamenající i „svíci nošenou na povětrí“): například *silná povětrnice uprostřed zhustlého lesa kmeny pokácela*.

2. 3 Jazykový obraz větru v kontextu vědy

Dříve než na základě výše popsaného materiálu (doplněného o frazeologii) přistoupíme k analýze pojmu *vítr* jako oblasti zdrojové a cílové, musíme se ještě zmínit o obrazu větru **v kontextu vědeckém**. Vycházíme při tom z populárně naučných prací z oblasti meteorologie a klimatologie a ze zkoumání metaforických vyjádření v oblasti vědy M. Zawisławské.²⁶

Konceptualizace větru v jazyce vědy se odlišuje od naivního jazykového obrazu větru, který si osvojujeme prostřednictvím naší tělesné a smyslové zkušenosti a její běžné reflexe. Zatímco v běžném životě nás zajímá, zda bude foukat vítr, jaké bude síly a jakého směru, věda, která se zabývá fyzikálními ději v atmosféře Země – meteorologie – se snaží mj. „objektivně“ popsat **původ větru**, zákonitosti jeho vzniku, tedy cirkulaci vzduchu ovlivněnou teplotou a tlakem vzduchu. Ovšem i v jazyce této vědy se využívá k popisu vysoce abstraktních, těžko pojmově uchopitelných a vysvětlitelných jevů **metaforických vyjádření**, která obsahují vždy to, co je nám známé a blízké. I myšlení vědců-meteorologů je do značné míry ovlivněno jejich antropocentrismem, tělesností a smyslovostí (viz dále).

2. 3. 1 Původ větru v mytologii

Na tomto místě bychom rádi zdůraznili rozdíl mezi vědeckým popisem vzniku větru a představou **lidovou**, ovlivněnou náboženstvím a kulturou dané společnosti.

Náhlý vznik větru patřil vždy mezi přírodní projevy, které zajímaly lidstvo od pradávna. První civilizace, které neznaly fyzikální zákony v atmosféře, připisovaly vítr působení různých božstev. Vítr byl chápán jako **dech bohů** (viz obraz. příloha). Pokud foukal slabě, měli bohové dobrou náladu, byl-li bouřlivý, bohové se zlobili. Uvažování o původci povětrnostních jevů a vládci ovzduší, jeho zobrazování a přisuzování vlastností záviselo zejména na mentalitě dané kultury a geografických podmínkách, v kterých daná civilizace žila. Například národy žijící v blízkosti moře nebo v oblastech často zasažených ničivým živlem tematizovaly povětrnostní jevy a jejich původce mnohem výrazněji než například Slované.

Podle řecké mytologie byl vítr ovládán vedle Poseidona také Aeolem, sídlícím v liparském souostroví, který vládl všem větrům. **Řekové** a **Římané** rozlišovali celkem

---

²⁶ Český hydrometeorologický ústav (ČHMÚ); Jerry, 1992; Hughes, 1999; Meteorologický slovník – Bednář, 1993; Munzar, 1989; Munzar, 1990; Seifert, 1987; Seifert 2004; Wegeová, 2000; Zawisławská, 2003, s. 37–43.

dvanáct větrů a jim vládnoucích bohů podle dvanácti světových stran. *Boreas*, bůh severního větru a personifikace téže světové strany, byl zobrazován jako okřídlený muž s plnovousem a s hadími ocasy místo chodidel. Byl považován za nejsilnějšího a nejprudšího ze všech větrů, jeho jménem se dodnes označuje prudký vítr v oblasti Jadranu – *bóra*. Bohem jižního větru byl *Notos*, mocný a nebezpečný, postrach všech námořníků, zvláště když se setkal se svým bratrem *Boreem*. Západnímu větru vládl *Zefyros*, nejmírnější ze všech větrů, který byl považován za ochránce rostlin, protože přinášel vláhu. Východní vítr měl na starosti *Euros*, vousatý muž v plášti, který přinášel bouři a déšť (Zamarovský, 1996). Všichni bohové a jim podřízené větry jsou zobrazeny například na athénské Věži větrů (viz obraz. příloha).

Stejně jako pro zmíněné Řeky a Římany byl i pro **Egyptány** vítr velmi významnou přírodní silou. Každé světové straně opět vládl jeden bůh, zobrazovaný jako muž s příslušnou zvířecí hlavou, přičemž severní vítr byl na rozdíl od *Borea* příjemný a osvěžující, měl podobu berana, jižní vítr, zobrazovaný jako lvice, byl suchý a zhoubný, západní vítr měl podobu skarabea a východní kobry (Zamarovský, 1979). Všichni měli jako znak své funkce rozepjatá křídla (viz obraz. příloha).

Staří **Slované** podobné bohy, kteří by vládli větrům, pravděpodobně neznali. Z kusých zpráv o slovanském náboženském kultu je možné určit za slovanského boha větru *Striboga*, jehož funkce je do značné míry nejistá: doložitelná je pouze představa větrů jako jeho vnuků. Jistější jsou doklady o božském uctívání vichru, kterého staří Slované označovali jako *pochvist*, *pogvizd* nebo *pohvizd*. Přestože jsou doklady o existenci boha větru pouze útržkovité, je jisté, že i Slované sdíleli podobné představy o vzdušných bytostech a stejně jako ostatní kultury měli před nimi hlubokou úctu. Tak například východní Slované si vítr představovali jako starce, který dýchá jen malým otvorem v ústech. Pokud by totiž dýchal celými ústy, znamenalo by to zkázu pro celý svět. Vedle něho vane bratr *vichr* a sestry *burja*, *mjatel* a *vjuga*. Slovinská představa o personifikovaném větru se zrcadlí v postavách mužů s dlouhými plášti, kteří při letu po obloze způsobují vítr, na Balkáně ji ztělesňovaly tzv. *samovily oblakinje*, sedící v oblacích a působící vítr a bouři. Vzdušnými bytostmi, které znali východní, západní i jižní Slované, byly tzv. *sylfy* (viz obraz. příloha), vyznačující se beztvářým tělem s několika lidskými hlavami a dívající se tím směrem, kterým se ubírá jejich dech. Vzdušnými bytostmi byla i obávaná *baba Jaga*, nebo dokonce v českém prostředí *polednice* (viz obraz. příloha). Za ženu nebo matku větru byla považována *meluzína* (viz obraz. příloha), jeho bratrem byl i oheň (Váňa, 1990; Máchal, 1995).

2. 3. 2 Vznik a popis větru v kontextu vědy

2. 3. 2. 1 Pohyb vzduchu

V kontextu vědy je atmosféra, v které vzniká vítr, místem neustálého **pohybu**. Ustavičné proudění vzduchu, jeho přemisťování je způsobeno rozdíly v tlaku a teplotě vzduchu. Vítr a vzduch jsou tu vnímány jako nedělitelná entita, vítr je synonymem pohybujícího se vzduchu, na rozdíl od naivního pohledu na svět, v němž je vzduch chápán jako něco, co dýcháme, co potřebujeme k životu, a vítr jako něco, co nám čas od času přináší zkázu, nebo naopak užitek. Podvědomě víme, že vítr je vzduch, který se pohybuje, domníváme se však, že v běžném užívání a myšlení tyto dva jevy oddělujeme. Naopak v mnoha popularizačních a zejména v odborných příručkách se o větru mluví teprve tehdy, když je proudění vzduchu nějak specifikováno – například teplé, studené, kontinentální větry. Více se v těchto pracích užívá spojení *proudění, pohyb, cirkulace vzduchu*.

Právě pohyb vzduchu v atmosféře vzhledem k zemskému povrchu a podmínky pro vznik větru jsou důležitým předmětem vědeckého zkoumání. Povšimneme si, jak jsou v jazyce vědy konceptualizovány vítr/pohyb vzduchu a faktory, které tento pohyb nejvíce ovlivňují.

Vítr jako kolotoč, gramfonová deska nebo tepelný motor s ozubenými koly

Pohyb vzduchu, a tedy směr větru, který je ovlivněn mimo jiné silou zemské rotace, bývá často popisován pomocí analogie s dlouhohrající deskou nebo kolotočem, v jejichž středu je umístěna kulička představující molekulu vzduchu: „*Střed desky se otáčí relativně pomalu, zatímco postupná rychlost kraje desky je výrazně vyšší [...] V důsledku Coriolisovy síly [uchylující síla zemské rotace] se pohyb zemského povrchu pod vzduchem proudícím k severu postupně zpomaluje, a tím se vítr stáčí na východ. Podobně se větry vanoucí k rovníku postupně dostávají nad povrch, ten má snahu se pod nimi postupně zrychlovat, což způsobí stočení proudícího vzduchu na západ*“ (Dennis, 1992, s. 19). Stejný princip proudění vzduchu je jindy připodobňován k velkému motoru, který se neustále otáčí: „*Klimatické systémy troposféry neustále cirkulují jako ozubená kola obrovského, sluncem poháněného motoru.*“ „*Oba procesy [proudění vzduchu a cirkulace oceánů] jsou poháněny slunečním teplem*“ (Hughes, 1999, s. 75).

Voda jako zdrojová oblast

V mnoha vědeckých popisech proudění vzduchu se využívá jako zdrojová oblast **voda**. Jednotlivé aspekty vody se potom akcentují v metaforických vyjádřeních.

Pohyb vzduchu je nejčastěji přirovnáván k **pohybu vody, řece** na zemském povrchu. Stejně jako teče voda v řece z místa vyššího do místa položeného níže, pohybují se částice vzduchu ve směru od vyššího tlaku k tlaku nižšímu – mluví se pak například o *proudu vzduchu, vzdušném proudění*, které se stáčí k tlakové níži. Tlakové oblasti jsou pak chápány jako „**nádoby**“ – z jedné nádoby/tlakové výše se vzduch přelévá do druhé nádoby/tlakové níže: „*Do ní [tlakové níže] ze stran přitéká další teplý a vlhký vzduch*“ (Hughes, 1999, s. 79). Jako nádoba je v meteorologii chápána také mateřská bouře tornáda, do které vtéká teplý vzduch: „*Jedním z klíčů k vysvětlení vzniku tornád je ve studeném vzduchu [...], který se v důsledku roztékání při zemi opět může dostat do teplého vtoku téže bouře*“ (Dennis, 1992, s. 62).

Voda je zdrojovou oblastí také v popisech horských větrů, které při překonávání horských překážek nejprve stoupají na vrchol hory a pak prudce klesají nebo *stékají* či *tečou* do údolí. Principem je opět existence dvou „nádob“ s odlišným tlakem. Mluví-li se v meteorologii o původu studeného větru bóra, říká se, že vzniká „*přeléváním studeného vzduchu přes horský hřeben*“ (Seifert, 1987, s. 75). Stejně tak studený vítr typu fénu je charakterizován jako *přetékající* vzduch, který se při klesání do nižších poloh dynamicky otepluje a *vysušuje* (Bednář, 1993).

V jazyce meteorologie se také zdůrazňuje nepravidelnost a přetržitost proudění vzduchu prostřednictvím dalších aspektů tekoucí vody, jako je například vlnění vodní hladiny, **přízpůsobení se krajině**, kterou protéká, terénním nerovnostem. Stejně jako se řeka vyhýbá překážkám a rozbíjí se o kameny ve vlny, tak i proudění vzduchu ovlivňuje terén, nad kterým se pohybuje. Obdobně pak pozemní překážky rozbíjejí proud vzduchu v nárazy větru nebo způsobují turbulence: „*Jestliže vzduch musí obtékat nějakou překážku nebo se pohybuje nad velmi drsným povrchem, vznikají v závislosti na síle větru vertikální víry [...]*“ (Wegeová, 2000, s. 60) nebo *různá vlnění vzduchu*. „*Ty [tryskové proudy] vytvářejí řadu neustále se posouvajících vln kolem oblastí nízkého a vysokého tlaku*“ (Hughes, 1999, s. 77).

Proudění vzduchu v atmosféře je přirovnáváno také k **moři**²⁷ – mluví se pak například o *přílivu teplého vzduchu, spodních proudech, závětrných nebo stojatých vlnách*. Pokud

---

²⁷ Povětří je přirovnáváno k moři také v jiné vědecké disciplíně – v **letectví**. Svědčí o tom například obrazné rčení *vzduch je naše moře*. Vzduch i moře jsou chápány jako dva protilehlé prostory, v kterých se pohybují různé „stroje“. Zejména v počátcích rozvoje letectví byla nová skutečnost pojmenovávána prostřednictvím vody jako

způsobí pohyb vody vítr, hovoří se o *větrném moři*. Přirovnáním k moři se zdůrazňuje jednoduitnost atmosféry, v jejímž „nejspodnějším vnitřku“ (troposféře) probíhají neustálé změny a intenzivní dění.

Opozice nahoru/dolů

Připomeňme, že zatímco v naivním pohledu na svět vnímáme vítr jako pohyb vzduchu ve směru horizontálním, ve vědeckém kontextu se rozlišuje vedle **horizontální složky** větru i **složka vertikální**. V jazyce meteorologie se pak zdůrazňuje prostřednictvím opozice nahoru/dolů vlastnost větru **překonávat překážky** (srov. již výše). Na základě této opozice se rozlišují *větry stoupavé* a *klesavé*, pro něž existuje řada synonymních vyjádření: *větry vzestupné* a *sestupné*, *větry horské* a *údolní*, *ledovcové*, *svahové*, *gravitační* nebo *padavé*. Všechna pojmenování zdůrazňují směr pohybu větru zezdola vzhůru, nebo naopak. Poukázáním na vlastnost větru překonávat terénní nerovnosti se zdůrazňuje neklid v atmosféře: „*Horská překážka nutí vzduchovou hmotu k rychlému výstupu vzhůru na návětrné straně [...]. Po přechodu horského hřebenu padá vzduch do údolí [...]*“ (Seifert, 1987, s. 73–74).

Opozice **nahoře/dole** se odráží také v pojmenování *přízemní vítr* a *výškový vítr*. Právě u těchto dvou pojmů můžeme znovu upozornit na rozdíly mezi naivním a vědeckým pohledem na svět. Přízemní vítr v kontextu vědy není vítr vanoucí při zemi, jak ho zpravidla chápeme v běžném užívání (srov. přízemní mrazík, měřený 5 cm nad povrchem země). Přízemním větrem se v meteorologii rozumí vítr ve výšce 10 m nad zemí, kde proudění vzduchu není narušováno terénními překážkami (Munzar, 1989, s. 221). Jde tedy o vítr ve výšce několikapatrového domu, který vysoce převyšuje naši „tělesnost“. V posledním patře několikapatrového domu vane tedy, ve vědeckém kontextu, přízemní vítr.

Vířivé větry

V kontextu vědy se ještě rozlišuje vedle horizontální a vertikální složky větru také pohyb **vířivý** – mluví se pak o větrech *vířivých*, *spirálovitých*, tedy například tornádech, hurikánech a trombách. Často si je představujeme jako živé bytosti, které se rodí, vyvíjejí, přicházejí, ničí a zanikají apod., nebo je připodobňujeme k strojům či předmětům (viz níže).

---

zdrojové oblasti. Dokladem jsou dnes již zastaralé nebo knižní výrazy jako *vzduchoplavba*, *vzduchoplavectví*, *vzduchoplavec*, *větroplavec*, *vzducholod'*, *větrolod'*: *lod' v povětří letící, naši větroplavci žádného ještě prostředku neznají, kterým by větrolod' proti větru řídili* (Jungmann, 1990).

2. 3. 2. 2 Vítr jako živá bytost

Vítr je pojímán jako živá bytost nejenom v naivním obrazu světa, ale i v obrazu vědy. Nejčastěji je v obou obrazech popisován jeho pohyb – například jako **chůze**, **běh**, **příchod** nebo **výstup** (o projevech větrů viz další kap.). V jazyce vědy se ale také mluví o jeho **zrození**, **žití**: „Její [tromby] životnost je totiž – na rozdíl od tornáda – krátká [...]“ (Munzar, 1989, s. 208); „Naproti tomu tornádo je sice též atmosférický vír, avšak [...] výrazně kratší doby života“ (ČHMÚ); „Protože ale tornáda mohou během svého života na přechodnou dobu zeslábnout [...]“ (ČHMÚ); „Jakmile se hurikány zformují, přežívají několik dní; Jako hurikány se označují bouře, které se rodí v severním Atlantiku [...]“ (Hughes, 1999, s. 79). Živá bytost se vyvíjí, prochází různými **stadii vývoje**: „I u tornáda počíná vývoj [...] z bouřkových oblaků“ (Munzar, 1989, s. 204). O **zániku** větru se hovoří jako o jeho zeslábnutí, uklidnění: „Pohybuje-li se hurikán nad souší, jeho zásoby vlhkého vzduchu se zmenšují a bouře se nakonec uklidní“ (Hughes, 1999, s. 79).

Také „**podobu**“ vířivých větrů srovnáváme s živými bytostmi. Ve snaze popsat jevy, které přesahují naši zkušenost (zejména nebezpečné jevy – tornáda a tropické cyklóny, jsou v určitých svých fázích zcela neměřitelné), užívají vědci metafory a asociace s jevy, které jsou nám blízké, s kterými máme tělesnou nebo smyslovou zkušenost. Střed hurikánu si představujeme jako **oko** (viz obraz. příloha): „Oko má kruhovitý nebo při postupu tropické cyklóny elipsovité tvar“ (Munzar, 1989, s. 212). Další ničivé větrné víry – tornáda a tromby – si představujeme jako živé bytosti postupující krajinou, které se dotýkají jednou *nohou*, a zanechávající za sebou *stopu* – hovoří se pak o *putujícím tornádu*, *postupu tornáda*: „[...] vířivý pohyb je tak mocný, že je unášena vodní tříšť, která vytváří tzv. „nohu“ tromby, zatímco hadice mířící k oblaku je znakem zkapalnění vodní páry ve vířícím vzduchu“ (Munzar, 1989, s. 208). Někdy je tato „noha“ připodobňována spíše k chobotu, hadici nebo trychtýři – viz obraz. příloha.

Živou bytost také implikují **lidská jména**, kterými větry (zejména ty s ničivými účinky – hurikány) pojmenováváme nejen v „přirozeném“ jazyce, ale také v jazyce vědy. Prvopočátky označování větrů jmény je třeba hledat zřejmě v potřebě personifikovat povětrnostní jevy, kterých se lidé obávali. Jejich personifikace totiž poodkrývala tajemství přírody, prolamovala tabu a dávala lidem odvahu o jevech mluvit a bojovat proti nim. Později se větry začaly pojmenovávat pro meteorologické potřeby jejich identifikace.

Nejstarší pojmenovaný hurikán pochází z roku 1575 (Munzar, 1990, s. 263–278). V té době dostávaly hurikány v karibské oblasti jméno svěťce podle příslušného dne v kalendáři.

Dobové zpravodajství tedy hovořilo o velkém *San Mateovi*, hrozivém *San Lucasovi*, v roce 1885 už i o zlé *San Anně*. Ženská jména hurikánům už zůstala. Americká armáda, zapletená v bojích s Tichomořím, nejdříve pojmenovávala místní tajfuny údajně podle křestních jmen manželek velících důstojníků, později se této praxi nevyhnuly ani hurikány v Atlantiku. Od 70. let dostávají hurikány a tajfuny střídavě jména ženská a mužská, přičemž je pro každý rok dopředu sestaven abecední seznam.

2. 3. 2. 3 Hurikán jako tepelný stroj

V některých vědeckých popisech je hurikán připodobňován spíše než k živé bytosti k pracujícímu stroji: „*Tropická cyklóna vlastně představuje obrovský tepelný stroj, který přeměňuje [...] teplo v práci. Tento „stroj“ produkuje obrovské množství kinetické energie, zhruba 10^{12} kWh za den [...]*“ (Munzar, 1989, s. 212).

2. 3. 2. 4 Tornádo jako přesýpací hodiny nebo výkonný vysavač

Tornádo je specifické tím, že ho můžeme na vlastní oči vidět, protože je spojeno s bouřkovým mrakem, který je z našeho pohledu tmavý, „hustý“.²⁸ Ostatní větry (horizontální a vertikální) poznáváme prostřednictvím jiných smyslů – zejména hmatového (cítíme dotyk větru, jeho sílu na vlastním těle) a sluchového, nebo pozorujeme jejich účinky na okolí (pohyb stromů, vodní hladiny). Proto není zvláštní, že si všímáme jedinečného tvaru tornáda a přirovnáváme ho k předmětům, s kterými máme zkušenost – například k přesýpacím hodinám, trychtýři nebo kuželu nálevkovitého tvaru: „*Putující tornádo se z dálky podobá přesýpacím hodinám s jejich oběma miskami a tlustým spojovacím krkem*“ (Munzar, 1989, s. 204); „*Vír se tím stává viditelným jako tuba ve tvaru nálevky (trychtýře) nebo sloního chobotu*“ (Bednář, 1993, heslo *tromba*).

Jindy si vědci představují tornádo jako obrovský vysavač, který nasává vzduch do svého středu. Hadice vysavače je pak připodobňována ještě k chobotu, který se dotýká země a vysává vzduch: „*Vzduch při zemi je směrem nahoru doslova nasáván*“ (Munzar, 1989, s. 208); „*[Tornáda] dokáží vysát veškerou vodu z otevřených studní [...]*“ (Dennis, 1999, s. 61).

---

²⁸ Tornádo nejlépe zviditelňuje zvěřený prach, který je jím unášen, a kondenzace vodní páry (ČHMÚ). Cirkulaci prašných vírů je naše oko schopno zaznamenat díky poletující slámě ze strnišť nebo prachu ze zoraných polí.

2. 4 Obraz větru v přirozeném jazyce²⁹

Tam, kde žiji, přichází časné z jara, když ještě zbytky sněhu leží v lesích a ledové kry lemují břehy jezera Michigan, den, kdy vítr začne foukat od jihu a přináší vůně, slibné vůně nového růstu a čerstvě přeorané půdy. Vítr, přestože ještě není příliš teplý, voní tak, jako by se za chvíli teplým měl stát.

(Dennis, 1999, s. 16)

V předchozí kapitole jsme hovořili o obrazu větru v kontextu vědy, který je založen na vědeckém, objektivním a racionálním výkladu světa. Několikrát jsme se ale již dotkli toho, že v jazykovém obrazu světa nevnímáme vítr jako pohyb plynné směsi, ale že vnímáme mnoho dalších aspektů větru, které jsou pro nás důležité. Kognitivně orientovanou definici větru pak velmi podstatně utvářejí **konotace**, které jsou dány subjektivní lidskou zkušeností, generalizací, subjektivním hodnocením a smyslovým a tělesným prožíváním skutečnosti (viz výše).

Vítr je v kognitivním chápání něco víc než jen pohyb vzduchu horizontálním směrem. Vnímáme ho svými **smysly** – sluchem, hmatem, zrakem a čichem, jak o tom také svědčí úvodní citát. I v českém prostředí (a jazyce) začínáme v určitých dnech vnímat náhle vanoucí teplý vítr jako posla jara. Uvědomujeme si jeho specifickou vůni, čerstvost, z které jsme jakoby omámeni, trpíme jarní únavou. Jarní vítr vnímáme jako dobrý, protože způsobuje změnu ročního období, jeho působením taje sníh a je jednou z příčin, proč se vracejí z teplých krajín tažní ptáci.

Vítr vnímáme jako přírodní sílu, která všude zanechává své stopy. Když se dotkne vodní hladiny, vytváří vlny, na poušti formuje písečné duny, tvaruje sněhové hřebeny na zasněžených pláních nebo formuje stromy do tvaru přírodních bonsají. Této nespoutané přírodní síle přisuzujeme kladné i záporné vlastnosti – vítr čistí ovzduší, zmírňuje teploty na Zemi, roznáší déšť a semena rostlin. Většinou však vítr považujeme za destrukční činitel, který ničí úrodu, kácí lesy, strhává střechy, znemožňuje nám chůzi, sportování apod. Výrazně ho vnímáme svými smysly – slyšíme „řev“ vichřice, cítíme, jak nás vichr „šlehá“ do tváří.

---

²⁹ Přirozený jazyk zde chápeme v kontextu kognitivní lingvistiky, tedy jako centrum jazykového obrazu světa uloženého v jazyce, jako korelát přirozeného světa, do kterého se rodíme a který každodenně zakoušíme (viz Vaňková, 1999, s. 284–286).

Vedle vnímání větru jako neovladatelné přírodní síly, která udržuje, nebo naopak narušuje rovnováhu v přírodě, chápeme vítr také jako výhodného „pomocníka“ v lidských činnostech. Jeho energii využíváme k výrobě elektrické energie, díky stoupavým vzdušným proudům můžeme létat na větroních, plavit se na plachetnicích nebo pouštět na podzim draka.

V následující části budeme vítr zkoumat z hlediska jeho konceptualizace v jazyce. Zaměříme se nejprve na vítr jako oblast cílovou (tedy jakými prostředky je vítr v jazyce konceptualizován), a poté na vítr jako oblast zdrojovou (tedy jak jsou prostřednictvím větru konceptualizovány pojmy jiné).

2. 4. 1 Vítr jako oblast cílová

Bylo již řečeno, že pojmový systém je zakotven v našich zkušenostech se světem a že je ovlivněn způsobem, jakým vstupujeme do interakce se svým fyzickým a kulturním prostředím, ve kterém žijeme (Lakoff-Johnson, 2005, s. 135). Bylo také již zmíněno, že naše myšlení je metaforické. Následující kapitoly ukážou, že i vítr, jev, který nemůžeme spatřit a „osahat“, chápeme metaforicky, na základě pojmů z jiných zkušenostních oblastí: například jako konkrétní entitu, živou bytost, pohyb, cestování, válku, potyčku, svatbu nebo ničivou sílu. Podrobně jsme excerpovali texty publicistické, beletristické a frazeologické.³⁰

2. 4. 1. 1 Vítr jako konkrétní entita a substance

Abstraktní pojmy konceptualizujeme na základě pojmů konkrétních, se kterými máme bezprostřední zkušenost, a kterým proto jasněji rozumíme. Smyslová a tělesná zkušenost s fyzickými objekty nám je umožňuje nahlížet jako konkrétní ohraničené entity, které můžeme různým způsobem zařazovat do kategorií a hodnotit.

Pohlížíme-li na vítr jako na konkrétní entitu, kvantifikujeme ji například pomocí adjektiv, která mohou mj. vyjadřovat vertikální nebo celkový rozměr lidského těla, popřípadě rozměr předmětů: vál *malý*, *drobný*, *velký*, *ohromný*, *obrovský*, *mohutný* vítr. Ve spojení s větrem mají však tato adjektiva význam „velká intenzita“; tu velmi často spojujeme s negativním účinkem (podrobněji viz Šlédrová, 2000). Slabou intenzitu větru vyjadřujeme

---

³⁰ Doklady pocházejí z databáze České tiskové kanceláře a Českého národního korpusu SYN2000 A SYN2005. Využili jsme také jazykový materiál Českého slovníku věcného a synonymického (Haller, 1969). Jednotlivé bibliografické údaje pro přehlednost zpravidla neuvádíme.

také velmi často pomocí adjektiva *lehký*, které primárně vyjadřuje hmotnost, nebo *jemný*, mající primární význam „vzbuzující pocit hladkosti“ (o vnímání větru hmatem viz níže).

Dotyky a vůně větru

Vítr je konkrétní entita, za normálních okolností však (např. pokud vítr nevíří prach, neohýbá stromy, nečeří vodní hladinu apod.) neviditelná a nehmatatelná. Přesto jí přisuzujeme vlastnosti, jež jsme schopni vnímat našimi smysly, především hmatem, čichem, sluchem, ale i zrakem (o něm již výše v kap. 2. 3. 2. 4).³¹ Prostřednictvím hmatu vnímáme zpravidla dotyk něčeho, chlad, teplo, vlhko, bolest, popřípadě pohyb vlastního těla (srov. Vaňková, 2005, s. 164). Přestože si vítr nemůžeme osahat, uchopit ho, pociťujeme jeho existenci na vlastním těle například prostřednictvím jeho teploty: *včera foukal vítr docela ledově, mrazivá vichřice, na poušti vane žhavý a horký vítr*. Na svém vlastním těle také cítíme bolest, kterou nám vítr způsobuje: *vítr mrazivě šlehal, řezal, píchal, bodal, zakouzl se do tváří, víchř s námi smýkal, bičoval nás*. Vnímáme-li vítr jako nepříjemný, hodnotíme ho jako předmět, který nám způsobuje zranění a bolest: *ostrý, bodavý, řezavý, jako nůž, jako břitva, zajižďející až do kostí* apod.

Dalším smyslem, jehož prostřednictvím vnímáme vítr, je čich. Čichem vnímáme především různé pachy a vůně, které se šíří vzduchem: *vánek voněl čerstvě posečenou trávou, vítr byl cítit chaluhami a jodem, ovanul nás vzduch, který páchl rozlitym pivem a cigaretami*. Také v rčení *Hospodář má páchnouti větrem a hospodyně dýmem* se akcentuje čichový vjem.

Sluchem vnímáme zvukové projevy větru. Abychom je mohli pojmenovat, připodobňujeme je ke zvukovým projevům, se kterými máme bezprostřední zkušenost – k lidskému hlasu, hlasovým projevům zvířat nebo ke zvukům, které vydávají různé předměty. Například zvukový efekt tornáda je přirovnáván k hučení vodopádu, svištění větru v otevřeném rychle jedoucím autě, vytí psů, hukotu milionu včel, k továrnám, cirkulárkám, kanonádě děl nebo k hluku, „*který by vytvořilo několik vlaků, rychle se ženoucích tunelem nebo nad pilířem mostu*“ (Munzar, 1989, s. 205). Popisujeme-li zvukový projev větru, říkáme například, že slyšíme *svištění vichřice* (často spojeno s významy „rychle se pohybovat“ nebo „vydávat svist rychlým pohybem“), *vítr hučí, hvízdá, píská* apod.

Přirovnáváme-li zvuk větru k lidskému či zvířecímu hlasu, spojujeme ho zejména s hlasovými projevy, které jsou podmíněny například prudkými emocemi člověka nebo bolestí aj. (viz kap. 2. 4. 1. 3).

---

³¹ Zrakem vnímáme především účinky, které má vítr na okolí. Vidět můžeme také vířivé větry díky zkondenzované páře nebo zvířenému prachu.

Manipulace s předměty

Vítr vnímáme také jako předmět, který lze různým způsobem přenášet, rozbít, poničit, s kterým lze hýbat. I o větru říkáme, že se *rozpadl, rozbil o překážky v terénu, přesunul na jiné místo, přemístil do údolí* nebo *se rozplynul*.

Zejména ve frazeologii je vítr pojímán jako entita, s kterou je možné manipulovat, kterou lze/nelze **uchopit** nebo vlastnit. Svědčí o tom četná rčení (vyjadřující nemožnost): *chytat vítr, spoutat vítr, vzít vítr z plachet*, biblické *kdo si nabral vítr do hrstí? Kdo svázal vody do pláště?* [...] (Př 30,14) apod.

Konceptualizace větru v pranostikách vychází také z metafory VÍTR=ENTITA. I zde je vítr chápán jako něco, co lze **přenášet** apod. V pranostikách manipulují s větrem především jeho patroni. Větrné počasí s sebou přináší zpravidla sv. Ludmila nebo patronky větru sv. Voršila a sv. Kordula: *Svatá Ludmila ráda přináší vítr, déšť a nepohodu, Sv. Voršila a Kordula – větry pohnula*. Povětrnostní pranostiky, které oznamovaly změnu počasí, byly svázány s dnem, kdy se slavil světcův svátek.

Ve frazeologii je vítr konceptualizován také jako entita, kterou je možné jíst, jako **potravina**: *člověk, který větrem někoho krmí, živit se větrem, být plný větru, vichřice pohltila velké území*, biblické *naplnit si břicho větrem od východu* (Jb 15,2).

2. 4. 1. 2 Vítr jako nádoba

Bylo již řečeno, že sami sebe vnímáme jako ohraničené bytosti-nádoby, oddělené od okolního světa povrchem našeho těla, a že okolní realitu chápeme jako něco mimo sebe. Podle Lakoffa a Johnsona promítáme vlastní orientaci uvnitř/vně i na neživé objekty, území, události, děje a stavy (Lakoff-Johnson, 2005, s. 43–46). Domníváme se, že v jistých kontextech pohlížíme na vítr jako na ohraničenou nádobu s orientací uvnitř/venku (a rovněž v některých případech nahoře/dole, respektive okraj/dno), která obsahuje substance – předměty, živé bytosti nebo děje: *vyšli jsme do silného větru, jít v prudkém větru, letadlo vletělo do větru, ocitli jsme se v samém centru větrného dění*. Vítr vnímáme jako nádobu také tehdy, když popisujeme jeho vlastnosti nebo činnosti: *vítr obsahuje mnoho prachu, nad mořem nabírá vítr mnoho vlhkosti, smršť se sama zásobuje energií, „někteří „čertíci“ jsou dutí, se spirálovitě rotujícím prachem na vnějším obvodu, jiní se zdají být naplnění prachem či různými troskami a úlomky“* (Dennis, 1999, s. 66).

Vítr je jev, u kterého nemůžeme stanovit žádné viditelné, fyzické hranice vymezující nádobu, přesto ho vnímáme ohraničeně – někde vítr fouká a jinde je bezvětří. Příkladem dvou

ohraničených „nádob“ může být hora Milešovka jako největrnější místo v České republice a území pod ní, kde je velmi často bezvětrí. Dokladem ohraňčenosti větru mohou být také povětrnostní mapy, se kterými se každodenně můžeme setkat v televizní předpovědi počasí, na kterých jsou zakresleny pomocí „kruhů“ (uzavřených izobar) tzv. tlaková pole, uvnitř nichž se pohybuje vítr (viz obraz. příloha). Čím blíže jsou kruhy u sebe, tím rychleji vítr fouká. Vítr je zde tedy vnímán jako substance naplňující nádobu.

Mnohem výrazněji vnímáme vítr jako nádobu tehdy, když ho můžeme spatřit svým zrakem. Díky zvířenému prachu nebo kondenzované vodní páře se nám vítr jeví jako ohraňčená entita mající určitý tvar. V kapitole o jazykovém obrazu větru v kontextu vědy jsme již hovořili o tvaru nálevky, přesýpacích hodin, kuželu, hadice, sloupce apod. Všechny předměty mají tvar jakési nádoby, která je uvnitř dutá. O vnímání větru jako duté nádoby, v níž se pohybuje vítr, svědčí například následující svědectví o kansaském tornádu z roku 1928: *„Nade mnou byl kruhový otvor, přímo uprostřed víru, který mohl mít průměr kolem patnácti až třiceti metrů, a pokračoval přímo vzhůru asi tak tři čtvrtě kilometru [...]. Stěny tohoto otvoru byly tvořeny rotujícími mraky [...]. Kdyby nebylo blesků, neviděl bych ani tu díru, ani její vnitřek [...]. Díra byla naprosto prázdná, až na něco, o čem jsem pořádně nevěděl, co to je, ale nejspíš to mohl být mrak stažený větrem dolů [...]. Tornádo nepostupovalo příliš rychle, měl jsem dost času na to, abych si je prohlédl jak zevnitř, tak zvenčí“* (Dennis, 1999, s. 64–65).³²

Substance naplňující nádobu

V příslovích, běžné komunikaci i jazyce vědy je vítr konceptualizován také jako substance, která naplňuje nějaký prostor, nádobu. V běžném i vědeckém vyjadřování je vítr chápán jako součást zemské atmosféry, představující nádobu, s orientací nahoře/dole a uvnitř/vně, ve které probíhají různé děje: *na dně atmosféry vzniká vítr, větrný vír dosahuje k hornímu okraji troposféry*. I my jsme součástí atmosféry, objekty v nádobě, které obklopuje proudící vzduch: *kolem nás proudil teplý vánek*. Pohybujeme se v prostoru, který je naplněn proudícím vzduchem: *údolí naplnil teplý vánek, místnost zaplnil čerstvý závan větru*.

2. 4. 1. 3 Vítr jako živá bytost

Vítr je konceptualizován a konkretizován také jako živá bytost prostřednictvím metafory VÍTR=OSOBA. Tato metafora, zosobňující vítr, patří mezi nejčastější ontologické

³² Svědectví kansaského farmáře Willa Kellera v originále: <http://www.time.com/time/magazine> nebo http://www.history.noaa.gov/stories_tales/inside_tornado.

metafory. Díky „lidským“ kategoriím, kterým rozumíme na základě naší zkušenosti a jejichž prostřednictvím vítr nahlížíme, dokážeme porozumět i tak složitému, našemu zraku nepřístupnému jevu, jenž ovlivňuje naše životy a jehož vznik a působení si málokterý průměrný uživatel jazyka dokáže uspokojivě vysvětlit. Proto vítr jako ne-lidskou entitu personifikujeme – připisujeme jí lidské vlastnosti a činnosti nebo si ji představujeme jako lidskou bytost s vlastním tělem: *vítr ukázal zlou tvář, ocitli jsme se v samotném srdci vichřice, stáli jsme tváří v tvář děsivému tornádu*. Podle Lakoffa a Johnsona je personifikace obecná kategorie, která pokrývá velmi široké pásmo metafor, z nichž každá vybírá různé aspekty člověka (Lakoff-Johnson, 2002, s. 48). O větru uvažujeme jako o cestovateli, hostu, který přináší dárky, protivníkovi, který nám stojí v cestě, kazí plány nebo nás přímo ohrožuje na životech (viz níže).

Vlastnosti, city, svědomí

Živé bytosti se vyznačují city a vlastnostmi, hodnocenými jako kladné a záporné. Podle toho, jak na nás a naše okolí vítr působí, mu připisujeme vlastnosti, které jsou primárně vlastnostmi lidskými: vítr, který nepůsobí škody a který je slabé intenzity, hodnotíme pomocí lidských atributů jako *příjemný, vlídný, laskavý, dobrý, přívětivý, přátelský, konejšivý, jemný, tichý, klidný* nebo *mírný*. O větru, který naopak komplikuje náš život, říkáme například, že je *zlý, krutý, nelítostný, nemilosrdný, nepříjemný, dotěrný* nebo *drzý*. Často vyjadřujeme prudký pohyb větru pomocí přívlastků, které primárně označují výbušnou **povahu člověka** nebo jeho **emoce**, popřípadě také projevy některých zvířat: vítr *prudký, divoký, zuřivý, vzteklý, zběsilý, po kraji bouřila vzteklá vichřice*.

Živé bytosti trpí různými nemocemi a psychickými poruchami. Mluvíme-li o vzniku větru jako o důsledku teplotní a tlakové nerovnováhy, popisujeme ji jako *labilitu, depresi* nebo *poruchu*. Živé bytosti disponují city, mají **svědomí** a cítí **vinu**. I ničivé následky prudkého větru konkretizujeme na základě toho, co je nám vlastní a blízké: *převrácené lodě má na svědomí vichřice, dopravní nehodu zavinil silný vítr, lesy utrpěly vinou větru značné škody*.

Hlas větru

Také zvukové projevy větru, které vnímáme pomocí sluchu, připodobňujeme k hlasovým projevům **živých bytostí**, s nimiž máme bezprostřední zkušenost: *vichřice se hnala s dravým řevem z Atlantiku, kvílící vichřice, ječící víchř nás ohlušoval, vichřice skučela*

jako malomocná ženská na hranici, vítr zahvívá, zahučel. Projevy větru³³ spojujeme také s lidskými emocemi a pocity, zejména s těmi, které vyjadřují bolest, utrpení, smutek apod.: vítr zanaříkal, zaplakal, zakvílel, zasténal, zaskuhral, vichřice si hlasitě vzlykla apod. Také ve frazeologii a textech uměleckých je větru přisuzován zvukový projev živých bytostí: Komáři-li v únoru si bzučí, v březnu pak mrazivý vítr skučí; Malá, hnědá, tváře divé, pod plachetkou osoba, o berličce, hnáty křivé, hlas – vichřice podoba.

Velmi často konkretizujeme zvukové projevy větru jako **zvířecí zvuky**. Nejčastěji máme sklony konceptualizovat je jako vytí psa nebo vlka: *ve stromech zavyla vichřice, zběsilé vytí vichřice, vichřice štěkala celou noc, vítr zaskučel, náramný vítr, který bučí jako vůl a řve a hýká*. V poezii je zvuk větru připodobňován velmi často k hlasovým projevům divoké šelmy nebo psa, přirovnáván je však také například k bzučení hmyzu. Tak je tomu kupříkladu v básni Vítr Jaroslava Vrchlického (Vrchlický, 1894, s. 60–61).

Vítr nocí štká a skučí,
jako šelma poraněná
úpí, nyje, vyje, hlučí.

Z hloubi jako lesy hučí,
jako na řetěze fena
vítr nocí štká a skučí.

Jako býk na jatkách bučí,
jako mroucí dítě sténá,
úpí, nyje, vyje, hlučí...

Léhá v dvéře, chodbou kňučí,
v okna tluče uzavřená,
úpí, nyje, vyje, hlučí.

Komíny se vine, bzučí
v krby útokem se žena,
vítr nocí štká a skučí.

---

³³ Václav Jan Rosa připodobňuje ve svém slovníku zvuk větru k jednotlivým samohláskám, které tento zvuk větru evokují a které korespondují s pocity, které v nás vítr vyvolává. Tak například vokál *-í-* podle něj evokuje vysoký, hvízdavý zvuk, vyvolávající často nepříjemné pocity: „*Fau! ffu! fí! jsou hláholové větru, přičemž Fau jest hláhol větru, a to jako s přestrašením, Fú jest též hláhol větru, o němž říkáme, že fučí, Fí jest také větru, ale tenkého a ostrého hláhol*“ (Rosa, e-verze).

Atributy života a živých bytostí

Živé bytosti se rodí, vyvíjejí, stárnou a umírají. I u větru vnímáme jeho **zrod**/začátek a **smrt**/konec – mluvíme pak o *životnosti vichřice, rození tornád v letních měsících, zrození větru z naprostého bezvětří, porodnici evropských vichřic, raném a zralém stadiu větru* apod. Zrození větru připodobňujeme v běžné komunikaci také k **emocionálním projevům** člověka: například *vichřice se rozzuřila, rozvzteklila nebo rozběsnila*. Jindy konceptualizujeme počátek vání větru jako **pohyb** živé bytosti: *vítr se přihnál, přiletěl nebo se zvedl*.

Základním projevem života je mj. **dýchání** – také o větru, který začal vát, můžeme říct, že nám *dýchl do tváře*. Živé bytosti se vyznačují rovněž socializací a **rodinnými vztahy**. I abstraktní jevy chápeme na základě toho, co je nám velmi blízké, tedy na základě rodinných vztahů: *tornáda patří do rodiny tromb*. V biblickém kontextu je otcem větru Bůh, který ho stvořil a kterému vládne: *Neboť hle, on je tvůrce hor a stvořitel větru [...]* (Am 4,13). Vítr je ten, kdo „poslouchá“ Boha: *Tu vstal, pohrozil větru a řekl moři: „Zmlkni, utiš se!“ I ustal vítr a bylo veliké ticho* (Mk 4,39). *Oheň, krupobití, sněh i mlha, bouřný víchř, který plní jeho slovo* (Ž 148,8). *Zmocnila se jich veliká bázeň a říkali jeden druhému: „Kdo to jen je, že ho poslouchá i vítr i moře?“* (Mk 41,4).³⁴

Vítr je konkretizován také jako **vřelý cit** nebo **manželství**: *žádný vánek nelíbal to palčivé čelo, vlny snoubící se s vánkem v lehkém políbení, něžný vánek ji hladil po tváři, manželská vichřice*.

O **bezvětří** mluvíme zpravidla jako o „smrti“ větru: *v ovzduší je dusné mrtvo, mrtvolný klid, ani vánek nezadýchne*. O konci větru hovoříme často jako o **ztrátě síly** nebo **zmírnění emocí**: *vítr zeslábl, ochabl, pozbyl sílu, ztratil sílu, uklidnil se, zmírnil se, vyzuřil se, vyvztekal se, utichl, utišil se* apod. (srov. dále metaforu VÍTR=ŠÍLENSTVÍ). Bezvětří je také konceptualizováno jako **spánek**: *během večera vítr uléhá, usnul*.

Vítr jako host nebo posel

Ve frazeologii i běžném vyjadřování je vítr konceptualizován také jako host, který přichází na návštěvu do nějakého prostoru a zpravidla s sebou něco přináší: *vichřice s sebou přinesla silné deště, vánek donášel sladkou vůni, vánek přinášel vůni odkvétajících hlohů, konečně k nám zavítal teplý vánek, který zvěstoval příchod jara, celková bilance této mimořádné návštěvy tropické cyklóny byla 11 obětí na lidských životech, tornádo navštívilo*

³⁴ Konkretizace větru na základě rodinných vztahů je častá také ve vědeckém kontextu: „Tornáda, pro jejichž „mateřskou“ bouři není supercelární charakter zřejmý, jsou označovány jako nesupercelární tornáda“ (ČHMÚ).

naši obec apod. Také v příslovích je vítr pojímán jako host přinášející „dar“ nebo zvěstující budoucnost: *Západní vítr ryb dává nejvíce, severní zimu a Vánoce. Na Silvestra jižní-li vítr duje, příznivý rok to ohlašuje.* V Bibli s sebou přináší východní vítr kobyly: *Když nastalo jitro, přinesl východní vítr kobyly* (Ex 10,13).

Vítr jako násilník a vrah

Vítr je také mnohdy chápán jako člověk mající nezpochybnitelnou moc nad životy a osudy ostatních. Vítr zde konceptualizujeme jako násilníka, který nás týrá fyzicky i psychicky, nebo ho vnímáme dokonce jako vraha: *vítr vyhnal pryč obchodníky, vichřice nás hnala před sebou, přepadla nás vichřice, vítr nás udeřil do tváře, lidé bičovaní větrem hledají útočiště, vichřice trápila celou Českou republiku, mraky zmučené vichřicí, smršť strhla z chodníku osmdesátiletou ženu a hodila ji pod kola vozu, vítr způsobil zranění, ohrozil životy mnoha lidí, vítr zabíjel, usmrtil, způsobil smrt dívky, která se stala jeho první obětí, vyžádal si oběť.*

Vítr jako zvíře

Ve frazeologii je vítr chápán nejen jako lidská bytost, ale také jako zvíře, zejména **kůň**, který na svém hřbetě nese jezdce: *jako by ho vítr nesl, přijel jako na větru.* Jako zvíře, konkrétně **pták**, je vítr konceptualizován také v křesťanském kontextu. Bůh se vznáší na perutích větru: *na cheruba usedl a letěl a vznášel se na perutích větru* (Ž 18,11). Podobně v literárním kontextu: *na perutích větru přilétala k nim vůně svobody.* Jako **psa** nebo **vlka** chápeme vítr, když popisujeme jeho projevy, které vnímáme sluchem (viz výše).

Zosobnění větru v lidovém prostředí

Personifikace větru v lidovém prostředí vycházela z přirozené obavy prostých lidí z přírodních jevů, které si nedokázali racionálně vysvětlit a které výrazně ovlivňovaly jejich životy. Vítr byl chápán jako **bájná bytost**, vládnoucí přírodním silám a přinášející často nemoci či neštěstí.

V lidovém prostředí je vítr nejčastěji konceptualizován jako ženská postava nazývaná **meluzína**, která zosobňuje kvílivý až skučivý vítr vznikající v zimním období v komínech, škvírách a kamnech při silném průvanu. S konceptualizací větru jako ženské postavy, která varuje před neštěstím, smrtí a živelními pohromami, se můžeme setkat téměř v celé Evropě.³⁵

---

³⁵ V českém prostředí splynula francouzská pověst o meluzíně s českou pověstí o **větrnici**.

O konceptualizaci větru jako **ženy** svědčí četné frazeologismy:³⁶ *pořád vyvolává jak meluzína*, tj. neustále volá, pokřikuje, *bydlit u paní meluzíny*, tj. někde, kde silně foukají větry. Josef Jungmann uvádí rčení zcela specifického významu s *meluzínou sůl lízat*, tj. být mrtev (Jungmann, 1990). Postava meluzíny se nám dochovala také v několika pranostikách a rčeních zosobňujících vítr. Jde o pranostiky vztahující se k chladnému a větrnému zimnímu období: *na Saturnina skučí meluzína*, *o svatém Tomáši meluzína straší*, *na Saleského Františka meluzína si často zapíská*.

Badatelé zkoumající českou mytologii hovoří ještě o dalších ženských postavách zosobňujících vítr – o tzv. **babě Jaze** a **polednici**.³⁷ V běžném povědomí je však souvislost těchto bájných ženských postav s větrem již zcela zastřena.

Personifikovaná vichřice je popisována jako zlá stařena létající v českém prostředí na koštěti, jinde na železné stoupě nebo větrném koni, doprovázená blesky, bydlící hluboko v lese v chatrči na kuří nožce a živící se lidským masem (nejlépe dětským). Byla většinou ztělesněním zla. V každé oblasti měli lidé vyzorovaný směr, odkud se bouře a vichřice nejčastěji šířily. Tímto směrem také lokalizovali tzv. *babí kout*, kde zmíněná baba Jaga přebývala a odkud vysílala vichřice s deštěm, proto se tomuto místu také říkalo *kout shnilý*, *mokrý* a větru *shnilý vítr*.

Zosobněný silný vítr si lidé představovali také jako stařenu (na některých územích ovšem jako děvčátko), kterou nazývali polednicí (podle doby výskytu větru) a jejímiž atributy byly bič, srp a bílé nebo červené roucho. Na Moravě si prý polednici představovali s koňskými kopyty, škaredými tvářemi, rozčuchanými vlasy a se šikmýma očima: „*často lítá ve větru a provázena bývá prudkou vichřicí*“ (Máchal, 1995, s. 130).³⁸ Josef Jungmann o ní píše: „*příšera polední, dle domnění sprostáků u vichru v prachu létající*“ (Jungmann, 1990).

Lidová frazeologie personifikuje povětrnostní jevy také způsobem, který navozuje pocit sousedskosti, známosti bez příznaku nadpřirozenosti. O větru se hovoří jako o známém člověku, sousedovi: *jde sem pan Větrovskej* – zpravidla se tohoto rčení užívá, když se průvanem otevrou dveře; srov. také *pan Větrovský nám foukal do zad* (Zaorálek, 1996).

³⁶ Postava meluzíny se často vyskytuje také v beletrii: „*Štvaní se teď právě žene přes samý Ještěd, ale meluzína ozývá se právě před námi. Jen poslouchajte, uslyšíte ji plakat a kvílet u našich oken. Dovolte mi, bych jí co dala... Nemohu ji slyšet tak tuze naříkat... Enefa zhurta vyskočila, vyběhla do síně, sáhla v chlební almaře do hrnku, načež otevřela v sednici okénko, a vyhodivši hrst krupice vysoko do výšky, křičela, co mohla, aby burácení větru přehlušila: Tumáš, bohyně, tumáš na kaši pro tvoje děti*“ (Světlá, 1977, s. 33).

³⁷ Znali ji západní i východní Slované nebo Slovinci.

2. 4. 1. 4 Vítr jako pohyb

Již výše bylo naznačeno, že vítr konceptualizujeme v přirozeném i vědeckém obrazu světa jako **pohyb**.³⁹ Pohyb je jako motivační východisko pro konceptualizaci větru velmi produktivní a zároveň se prolíná s mnoha dalšími metaforami – zejména s představou větru jako živé bytosti (ostatně pohyb je primární vlastností živých bytostí), s metaforou cesty nebo například s níže uvedenou metaforou větru jako války (válku si mnohdy představujeme jako pohyb zneprátelených sil na území protivníka apod.).

Metafora VÍTR=POHYB akcentuje a specifikuje různé způsoby pohybu odněkud někam: *vichřice se pohybovala velmi rychle, vítr letí, běží, žene se, řítí se úžasnou rychlostí přes hory a doly* apod. Pohyb větru je chápán také jako jeho proniknutí něčím: *vítr se prohání v poli, vítr proniká tenkým oděvem až do morku kostí, vítr se protáhl průsmykem, prolétl místností, vichřice se prohnala Moravou* aj.

Vítr jako cesta

S pohybem větru souvisí dále představové schéma „cesty“. Metafora VÍTR=CESTA se promítá do výrazů, které označují pohyb větru jako pohyb z jednoho místa do místa jiného. Cestování je primárně vlastností živých bytostí, proto se zde metafora cesty prolíná se základní ontologickou metaforou VÍTR=ŽIVÁ BYTOST.

Pohyb větru horizontálním směrem velmi často připodobňujeme k **putování**: *hurikány se na své další pouti oslabují, cestují k severu a postupně se mohou dostat až do Evropy, vichřice většinou urazí vzdálenost mnoha kilometrů, při průchodu větrných proudů musíme počítat se silnými nárazy větru, vichřice putovala na velké vzdálenosti, v místech, kudy smršť prochází, ničí vichřice prošla Evropou, před příchodem vichřice jsme zajistili okna, vichřice dorazila na jižní Moravu k večeru, postup větru přes naše území byl rychlý. Cestování je chápáno také jako **přechod** nějaké hranice: *při přechodu na pevninu vítr slábne. Při cestování nepřekonáváme pouze hranice, ale také různé překážky: postaví-li se vzdušnému proudu do cesty nějaká překážka, je nucen se jí vyhnout nebo postupovat přes ni.**

Na své cestě má mnohdy vítr společníka: *vítr doprovází silný déšť a kroupy, vítr přišel s deštěm. Také v poezii je vítr konceptualizován jako společník na cestách: „Po dalekém moři táhnou plachty bílé, provází je vítr z břehů na daleké míle“ (Sládek, 1875, s. 6).*

---

³⁹ Připomeňme, že v meteorologických a jazykových slovnících je vítr definován právě jako pohyb (viz výše).

2. 4. 1. 5 Vítr jako válka

Metafora VÍTR=VÁLKA nám umožňuje konceptualizovat vítr na základě něčeho, s čím máme bezprostřední zkušenost, co je blízké našemu chápání. Vítr často připodobňujeme k **souboji**, nebo dokonce k válečnému konfliktu, který je primárně záležitostí živých bytostí.⁴⁰ Lakoff a Johnson zdůrazňují, že metafora války (podrobně hovoří o metafoře RACIONÁLNÍ SPOR=VÁLKA) je jedna ze základních metafor našeho pojmového systému, protože je hluboce zakotvena v naší fyzické a kulturní zkušenosti (Lakoff-Johnson, 2002, s. 85).

Vítr tedy chápeme také jako válku nebo boj. Metaforická vyjádření akcentují různé aspekty válečného střetu. Vrcholným okamžikem válečného konfliktu je rozhodující bitva, střet dvou protikladných sil: *tornáda vznikají tehdy, když se suchý studený vzduch střetne se vzduchem teplým a vlhkým, ve většině krajů se potýkají se silným větrem*. Ve válce jde často o to, proniknout na nepřátelské území: *studené proudění, které proniká přes pohoří k Jaderskému moři, mistral vzniká při vpádu studeného vzduchu, protože v cestě nestojí žádná pohoří, která by tyto vpády brzdila, může studený vzduch proniknout až nad Mexický záliv, smršť vtrhla do útulného příbytku*. Pro válečné konflikty jsou také charakteristické různé útoky a nálety: *tornáda jsou zdrojem nebezpečí pro obyvatelstvo, nejlepší ochranou před nimi jsou protitornádové kryty, jejich energie je strašlivá, mnohem ničivější než exploze jaderné pumy, zasáhla nás prudká vichřice*. A. Gregor popsal větrný vír z roku 1905 následovně: *„Tromba postupovala v průčelí tažné bouřky, chobot jako sloup se přehnal obcí a způsobil za několik minut v lese a v obci zkázu jako při bombardování“* (Munzar, 1989, s. 209).

Také tornáda jsou popisována jako válečná tažení: *„Tornáda se většinou objevují v týlu tlakové níže [...]“* (Dennis, 1999, s. 62).

2. 4. 1. 6 Vítr jako potyčka nebo svatba

Ve frazeologii je vítr, doprovázený zpravidla deštěm, konceptualizován také jako potyčka nebo svatba. Akcentuje se tu podobnost zdánlivě zcela neslučitelných dějů: *tot' se nám dnes všechny větry sepraly, čerti se tam utrhli, všichni čerti se tam žení/perou, starý čert má svatbu, čertova veselka*. Významnou roli zde hrají konotace dané subjektivní zkušeností. Svatbu nevnímáme pouze jako sváteční obřad umožňující vstup do manželského stavu, ale také jako událost spojenou s hlukem, velkým počtem lidí, prudkým pohybem, nevázaným chováním a často také s fyzickým střetem svatečkanů. Jednou ze základních konotací je právě slovní nebo fyzická šarvátka, často zapříčiněná přemírou alkoholu.

---

⁴⁰ Lakoff a Johnson mluví o souboji jako přirozené touze lidí získat to, po čem touží.

Někdy se vítr přirovnává k potyčce větru se sněhem: *melou se Prášek s Větrovským*, tj. chumelí se.

2. 4. 1. 7 Vítr jako ničivá síla

Vítr velmi často vnímáme jako ničivou přírodní sílu, která zničí vše, co jí stojí v cestě. Metafora VÍTR=NIČIVÁ SÍLA se zde prolíná s představou větru jako živé bytosti. Svědčí o tom například i lidové rčení *vítr je zlý pán*. Vítr je chápán tedy jako ten, kdo způsobil nějakou hmotnou nebo finanční škodu, tedy jako **pachatel**: *vichr napáchal největší škody v Tatrách, tornáda mohou způsobit značné škody a potíže, většinou za sebou zanechávají spoušť, vítr zpustošil rozsáhlé území, při dotyku se zemským povrchem ničí smršť téměř vše, co jim přijde do cesty, vítr způsobuje zkázu* apod.

Metafora VÍTR=NIČIVÁ SÍLA zahrnuje různé podoby ničivé činnosti větru. Vítr může ničit neživé věci, přírodu nebo předměty: *vítr vyvrátil stromy z kořenů, kácel lesy, lámal větve, zdevastoval úrodu, boural domy, strhával střechy, demoloval domy, rozbíjel okna, poškodil elektrické vedení, zničil plot, povalil veřejné osvětlení, roztrhal billboard na cucky, vyrval metráky plechu, porazil semafor, převracel auta, komplikoval dopravu*. Metafora VÍTR=NIČIVÁ SÍLA zahrnuje také ohrožování činnosti živých bytostí. Vítr je konceptualizován jako **překážka**, která nám brání v uskutečnění našich aktivit: *vichřice komplikovala dopravu, prudký vítr překazil závod, zmařil létání na větroni, znemožňoval rozdělat oheň, překazil plány, bránil v chůzi, velké starosti nám dělala vichřice, vítr dělal lidem problémy*.

Ničivá schopnost větru je také konkretizována pomocí metafory VÍTR=ŠÍLENSTVÍ – ničivou činnost větru přirovnáváme k emocionálním stavům člověka, které se projevují pomínutím smyslů, hlubokým rozčilením, neovladatelným vztekem apod.: *vichřice řádila jako pomínutá, běsnící vítr, větrné šílenství, vichřice zuřila několik hodin, za okny se vztekala vichřice*. Prudké emocionální projevy, vyznačující se neracionálním uvažováním a pomínutím smyslů, jsou velmi často spojeny s hlasitými zvukovými projevy (o tom již výše, kap. 2. 4. 1. 3).

2. 4. 2 Vítr jako oblast zdrojová

V této kapitole se zaměříme na vítr jako na zdrojovou oblast konceptuálních metafor. Budeme sledovat, jak jsou prostřednictvím větru konceptualizovány pojmy jiné, zejména lidské vlastnosti a emoce. Řada jazykových vyjádření dokládá, že nejenom pohyb, ale zejména emocionální projevy člověka, jeho prožívání, chování a povahové vlastnosti konceptualizujeme prostřednictvím přírodních jevů, se kterými máme tělesnou a smyslovou zkušenost: například pocity štěstí a smutku nebo nepřístupný postoj vyjadřujeme metaforicky – *smála se jako sluníčko, na řasách se jí usadila rosa, byla jako kus ledu* apod. O konceptualizaci lidských emocí, způsobů prožívání a povahových vlastností člověka prostřednictvím přírodních jevů svědčí například také frazém: *jeho nálada se měnila jako dubnové počasí*. Také **vítr** patří v češtině mezi jednu z nejčastějších zdrojových oblastí pro vyjádření lidských pocitů a postojů (viz dále).

Vítr jako nespoutaná přírodní síla se stal nejenom východiskem pro konceptualizaci lidských vlastností a emocí, ale také zdrojem pro pojmenování pohybu, pomíjivosti člověka, marných nadějí a nedosažitelných cílů, o čemž svědčí nejenom četné frazeologismy, ale například i texty biblické.

Jazykový materiál jsme excerpovali ze sbírek frazeologie a přísloví, frazeologických a výkladových slovníků, textů beletristických, publicistických, biblických a v menší míře z vybraných sbírek české poezie.⁴¹ Analýza materiálu ukázala, že v češtině existuje mnoho frazémů stejného nebo velmi podobného významu, v nichž je *vítr* nahrazen výrazem *voda*, například *honit vítr/vodu, hnát někomu vítr do plachet/vodu na mlýn, jít proti větru/plout proti proudu*. O konceptualizaci lidských vlastností a postojů prostřednictvím větru a vody svědčí jistě fakt, že oba živly patří k tomu nejpodstatnějšímu, co ovlivňuje naše životy a co vnímáme našimi smysly. Důvodem je jistě také shodné vnímání větru a vody jako překážky a zdroje nebezpečí.

2. 4. 2. 1 Vítr a pohyb

Bylo již řečeno, že pohyb větru, především jeho směr a rychlost, jsou nejdůležitější vlastnosti větru, které vnímáme na základě naší tělesné a smyslové zkušenosti. V předchozích

---

⁴¹ Slovník české frazeologie a idiomatiky, 1983, 1988, 1993; Čelakovský, 1949, 1976; Zaorálek, 1996; Flajšhans, 1913; Bible, 2005; Vrchlický, 1875, 1894; Neruda, 1868, 1984; Mácha, 1928; Sládek, 1875; Česká tisková kancelář, Český národní korpus SYN2000, SYN2005. Pro přehlednost neuvádíme jednotlivé bibliografické údaje.

částech práce jsme také hovořili o metafoře VÍTR=CESTA, na jejímž základě konceptualizujeme vítr jako pohyb odněkud někam. Pohyb větru a jeho **rychlost** ale také fungují jako zdrojová oblast pro konceptualizaci jiných jevů, které se pohybují velkou rychlostí – tedy především živých bytostí, ale i pohybujících se předmětů. Svědčí o tom zejména četná přirovnání, která můžeme zobecnit: **něco je jako vítr** (protože je to rychlé, prudké, nestálé apod.).

K rychlosti větru se v české frazeologii velmi často přirovnává **pohyb člověka**. O hbitém člověku, který se pohybuje lehce, svižně, velmi rychle a zpravidla za příjemným cílem například říkáme, že *je jako vítr, utíká/letí/běží/uhání jako vítr, jako když vítr letí*. Přirovnání *líta jako povětrnice, přiletěl jako větrnice* odráží další aspekt rychlého pohybu – prudkost, zbrkllost nebo ztřeštěnost. V jiných přirovnáních připodobňujeme rychlý pohyb člověka k větru prostřednictvím konceptualizace větru jako něčeho, co unese člověka a přemístí ho z místa na místo (již dříve byla řeč o metafoře VÍTR=ZVÍŘE) – o rychlém člověku pak říkáme, že *přišel, jako by ho vítr nesl, přijel jako na větru nebo metl, co by jej vítr vzal* apod.

Rychlý pohyb, **spěch** konceptualizujeme také jako běžecký závod s větrem. Svědčí o tom přirovnání, v nichž je vítr chápán jako náš soupeř: *běží/jede s větrem o závod, běží, jako by chtěl předhonit vítr*.

K rychlosti větru nepřirovnáváme jen pohyb člověka, ale také jeho **činnost** (fyzickou i mentální), kterou vykonává rychle a obratně. O člověku, který rychle něco udělal, říkáme například: *jí, jako by na vítr házel, udělal to jako na větru, točí/otáčí se jako vítr*. S rychlostí se může pojít také horlivost: *je do práce jako vítr*. Bystrost, hbitost a čilost odráží frazém *holka jako vítr*.

Příchod

Vítr chápeme jako ničivou sílu, která zasahuje do našich životů náhle, prudce, s velkou intenzitou a která za sebou zanechává následky. Všechny tyto aspekty silného větru fungují jako zdrojová oblast pro vyjádření náhlého, prudkého, divokého **příchodu** člověka někam, který vše kolem zasáhne svým rušivým vlivem a způsobí nějakou změnu – zanechá za sebou nepořádek, způsobí změnu atmosféry ve společnosti nebo změnu emocionální (v kontrastu k předchozímu klidu): *přihnal se jako vítr, vtrhnul sem jako zlý vítr*. Čeština nabízí poměrně širokou paletu synonymních výrazů: *přihnat se* můžeme nejen jako vítr, ale i jako *vichřice, smršť, tajfun, tornádo, uragán*. Zdůrazňujeme tak rychlost, prudkost, energičnost, náhllost, které často spojujeme s hlučností a bezohledností: *prolétl dveřmi jako tornádo, jeho běh se*

podobal tornádu, pokoj vypadal, jako by se jím prohnala vichřice, Jablonec se vřítíl jako tornádo do nové fotbalové sezóny.

Odchod nebo útěk

O pohybu odněkud někam můžeme hovořit také v souvislosti s odchodem člověka nebo s jeho útekem. Vítr zde slouží jako zdrojová oblast pro vyjádření **vzdálení se** člověka. V metaforických vyjádřeních se akcentují různé aspekty tohoto vzdálení. Pokud někdo z místa utíká, dělá to zpravidla co nejrychleji: *vzítí vítr*. Nechce-li být člověk zároveň přistižen, snaží se uprchnout co nejnápadněji, bez zanechání jakékoliv stopy: *odnesl ho vítr, jako by se byla v dým a vítr proměnila, ztratil se, jako když ho vítr sfoukne, vítr ho odvál neznámo kam*. V posledních dvou frazémec je zdůrazněna rozsáhlost světa, v kterém se člověk může „ztratit“ (srov. *jebla v kupce sena* apod.). Podobně je tomu tak i v úsloví *dát se do větru* (jako *jít do světa*).

Toulavost, nestálost

S pohybem souvisí také vlastnosti jako **volnost** a **nespoutanost**. Mluvíme-li o volném a nespoutaném člověku (často v kontrastu k usedlému, domáckému způsobu života), který se rád toulá z místa na místo, bez touhy „usadit se“, přirovnáváme jej právě k větru, vyznačujícím se svojí proměnlivostí. Nestálost, neposednost a toulavost vyjadřují například frazémy *mít vítr v sukních, býti/žít do větru, honit vítr po ulicích, honit větry po poli, mít více větru*, tj. více volnosti, *být pořád ve větru/ve vzduchu*. S nestálostí souvisí také lehkomyšlnost (ve smyslu „nemyslet na budoucnost“). Nestálého a lehkomyšlného člověka označuje například výraz *větroplach*.

2. 4. 2. 2 Vítr jako prostředek vyjádření intenzity a kvantity

Bylo již řečeno, že silný vítr spojujeme s prudkostí a s velkou intenzitou, proto další důležitou cílovou oblastí, pro niž funguje vítr jako oblast zdrojová, je velká intenzita nebo **velké množství něčeho** – citů, projevů, činů nebo i předmětů apod. Chceme-li vyjádřit, že něčeho je velké množství nebo že něco propuklo s velkou intenzitou, prudce, užíváme metaforická vyjádření, jejichž zdrojem je silný vítr, zpravidla vichřice, smršť nebo tornádo. Tyto metafory jsou velkou měrou využívány v médiích. Mohou vyjadřovat například velkou **intenzitu lidských emocí**, které jsou **reakcemi** na nějaký podnět. Tyto reakce jsou buď verbálního charakteru: *rozpoutalo se tornádo pomluv, smršť nadávek, inzerátů, mediálních*

vichřice, nebo mohou mít povahu vokálně-neverbální: *zvedla se vichřice potlesku a radosti, sálem se přehnala vichřice údivu*.

Jako vítr konceptualizujeme také naše **pocity**, které jsou velmi **intenzivní** nebo které se v krátkém okamžiku **rychle střídají**. Rychlost střídání koresponduje nejlépe s prudkostí smršť a vichřice: *smršť pocitů na tváři, zmítala jí vichřice protichůdných pocitů, vichřice citů odvanula, štván citovou vichřicí, milostná vichřice, jeho vztek se vzmáhal jako vichřice*.

Další cílovou oblastí vyjádření motivovaných intenzitou a rychlostí větru je **velké množství nějaké entity** (věci, činnosti apod.), která se vyznačuje rychlostí, prudkostí a kterou intenzivně vnímáme našimi smysly: *alkoholová smršť, taneční vichřice, reklamní smršť, bílá smršť* (sníh), *krvavá smršť* (válka, vraždění) aj.

2. 4. 2. 3 Vítr a vyjádření marnosti

Vítr je dále v češtině motivačním východiskem pro konceptualizaci marného počínání člověka. O marnosti mluvíme na základě naší zkušenosti s větrem, který chápeme jako přírodní sílu, jež nelze uchopit, a tedy ani spoutat, ovládnout nebo si podmanit tak, jako to částečně dokážeme u jiného přírodního živlu – vody (srov. regulaci vodního toku, přehrady apod.). Jakékoli pokusy o to se nám jeví jako **marné, zbytečné a pošetilé**.

Již v biblických textech najdeme konceptualizaci marnosti prostřednictvím větru. Živili se člověk **marnými nadějemi** a honil-li se za **nedosažitelnými cíli**, je jeho počínání v Bibli vyjádřeno úslovím *pásti se větrem a honiti vítr východní* (Oz 12,1). V biblickém kontextu má toto úsloví navíc význam „honit se za něčím nebezpečným a ničivým (např. modlářstvím a spojenectvím s pohanskými národy)“. Očekávání, která jsou marná, odráží také spojení *větrové naděje*.

V české frazeologii vyjadřují zbytečnou nebo marnou činnost například úsloví *vyhodit peníze do větru, tisíce do vzduchu*, tj. koupit bezcennou věc, nebo *stavět na větru*, tzn. bez pevného základu. Další rčení jsou založena na již výše zmíněné nemožnosti uchopit vítr a jakkoliv ho spoutat. Tato rčení odrážejí nereálnost, pošetilsto a naprostou bezvýslednost některého lidského konání: *vázat vítr v snopy* (stejně jako *písek do otýpek*), *oheň na váze a vítr loktem měřiti, vítr do saku lapat, v povětrí ryby lovit a ptáky ve vodě chytat*. **Marné snažení o nemožné** vyjadřuje také frazém *honit vítr*, mající navíc ještě významy „zabývat se zbytečnostmi“ nebo „naparovat se“.⁴² Jako zbytečnou můžeme chápat také špatně, ledabyle odvedenou práci: *spravils to co vítr mouku, spravuje hospodářství jako vítr mouku, spraví to*

⁴² Ve slovníku Josefa Jungmanna je uveden jako synonymum *marné chlouby* výraz *větrnictví*.

jako vítr pastuší chalupu, nebo práci, z které nemáme žádný užitek: *míti za dědictví vítr* (Př 11, 29), *pracovat do větru* (Kaz 5,16).

Vedle frazeologického obratu *házet hrách na stěnu* disponuje čeština významově podobnými frazémy, které vyjadřují bezvýslednost, marnost nebo bezobsažnost a nesmyslnost našich **verbálních projevů**: *mluvit do větru/povětrí/vzduchu*, *slova do větru*, *sázet svá slova na vítr*. O člověku, který si vymýšlí, hádá, zbytečně nebo hloupě hovoří a marně se snaží někoho přesvědčit o důležitosti a pravdivosti svých tvrzení, říkáme obrazně, že *střílí/mluví/práší/trápe/plácá do vzduchu/větru*. Jeho počínání je marné kvůli vlastní neznalosti nebo nedbalosti. Mluvit bezobsažně, a tedy i zbytečně, bez účinku, ve snaze někoho oklamat svými slovy a zkreslovat skutečnost znamená také posměšné frazeologické spojení *ondulovat vítr*. Podobně v biblickém: *Kdypak skončí to mluvení do větru? Co tě rozjitřuje, že tak odpovídáš?* (Jb 16,3) nebo *Může moudrý člověk hlásat tak naduté vědomosti, naplnit si břicho větrem od východu?* (Jb 15,2). Vítr je tu obrazem všech klamavých a „prázdných“ slov.

2. 4. 2. 4 Změna poměrů

Jako vítr jsou v jazykovém obrazu světa konceptualizovány také různé změny – společenské, názorové, popřípadě citové. Svědčí o tom frazémy *odněkud fouká jiný vítr*, *vítr se obrátil*, *zvedl se vítr*, *začal vát ostrý vítr*, tj. přicházejí přísná nařízení, nebo spojení *vichřice změn*. O změně, kterou vnímáme jako kladnou oproti dosavadnímu ustrnulému stavu, uvažujeme a mluvíme jako o závanu *čerstvého větru* nebo *svěžího vánku*. Zejména publicistické texty komentující politickou situaci připodobňují změny v politice velmi často k **závanu větru**: *svěží vánek české politiky*, *zákon přinesl více než nový vánek zkažené větry*, *to už by nebyl očistný vánek, nýbrž orkán, který by pocuchal konstrukci Poslanecké sněmovny*. Naopak stav před změnami, kdy se nic neděje, připodobňují obrazně k **bezvětří**: *téměř ani jeden lísteček se na košatém dubisku české politiky nepohnul*, *český stát i naše největší církev vpluly po listopadovém uragánu do prosincového bezvětří*.

Motivačním východiskem společenských i jiných změn je v češtině také **průvan**, který chápeme zpravidla jako nepříjemné proudění vzduchu, které nám způsobuje zdravotní potíže (srov. *chytit průvan*). V přeneseném významu se však akcentuje jeho pozitivní „očistný“ účinek (průvan zajistí rychlý přísun čerstvého vzduchu do vydýchané místnosti, a tedy obrazně také do strnulé situace). Razantní zásah, radikální nápravu situace, která dlouhodobě stagnuje, komentujeme zpravidla slovy *udělat pořádný průvan*.

Známe-li **příčinu změny** nebo **důvody dění**, říkáme, že víme, *odkud vítr vane/fouká*. Změny, které vnímáme jako kladné oproti předchozímu stavu, konceptualizujeme také prostřednictvím metafor vyjadřujících **štěstí** nebo **pozitivní obrat** v nějaké situaci. Zdrojovou oblastí těchto metafor je vítr. Dokládají to například frazémy *konečně ho ofoukl šťastný vítr, dostat dobrý vítr do plachet*, tj. mít štěstí, naději na úspěch. Souvislost je zde viděna se šťastnou námořní plavbou, s příznivým větrem pro dalekou plavbu a s metaforou ŽIVOT JE PLAVBA (nebo obecněji CESTA) – srov. *proplout šťastně životem, plout za štěstím*.

Partnerská krize nebo hádka

Jako vítr konceptualizujeme také zvraty v partnerském soužití – hádky, manželskou krizi apod.: *vnímala především svou soukromou vichřici hrožící smést jí manželství, manželská vichřice, vleklou intimní vichřici ukončil rozchod, manželský život se mu měnil ve vichřici, tornádo, které se nemohlo točit donekonečna* (o manželství). Důvodem, proč se prudký vítr stal motivačním východiskem **mezilidských neshod**, je zřejmě souvislost mezi emocemi člověka a přírodními ději. Abstraktní jevy, jako jsou emoce, připodobňujeme k tomu nejzákladnějšímu, s čím máme tělesnou zkušenost a co vnímáme našimi smysly: vítr cítíme na vlastním těle, vidíme jeho účinky na okolí, slyšíme jeho zvukové projevy. A právě „zvuk“ větru přirovnáváme k lidskému hlasu a účinky větru k činnostem člověka a k jeho emocionálním projevům (viz výše).

2. 4. 2. 5 Vítr a lidské vlastnosti

Důležitými cílovými oblastmi, pro které funguje vítr jako oblast zdrojová, jsou lidské vlastnosti – zejména negativní. Je to zřejmě proto, že vítr chápeme zpravidla jako jev nepředvídatelný, zasahující náhle a zpravidla nepříznivě do našich životů. Vnímáme ho především jako destrukční činitel, který ohrožuje nejenom náš majetek, ale i naše životy. Vítr je tedy většinou vnímán negativně, proto ho snadno spojujeme s lidskými zápornými vlastnostmi.

Bezzásadovost, názorová nestálost, nespolehlivost

Vítr je jev, který vzniká neočekávaně a který je proměnlivé síly či směru. Tato proměnlivost, nestálost a nepředvídatelnost je zdrojovou oblastí také pro metafory vyjadřující **nestálost** a **nepevnost** lidských povah a názorů, jejich **nespolehlivost**. Například přísloví *kam*

*vítr, tam plášt*⁴³ označuje člověka nepevných názorů, který se vyznačuje tím, že se přiklání k různým stranám podle svého prospěchu. Stejnou bezzásadovost a názorovou nestálost vyjadřují i frazémy *točit se jako korouhvička po větru, točit korouhvičku, točit se, odkud vítr vane, točit se po větru, nestálý jako vítr*.

S bezzásadovostí souvisí také **zištnost** – tu mohou v jistém kontextu vyjadřovat frazémy *chytat vítr*, mající význam „využít příležitost, dobře se zorientovat v dané situaci a zištně se jí přizpůsobit“, nebo *vzít/sebrat někomu vítr z plachet* ve významu „překazit někomu plány a využít situace pro sebe“.

Pýcha a nadutost

Prostřednictvím větru jsou konceptualizovány také vlastnosti jako pyšnost nebo nafoukanost. Souvisí to zřejmě s představou pyšného a „nafoukaného“ člověka, který má zpravidla větší objem tváří a hrudníku, jako by byly naplněny vzduchem (srov. také etymologickou příbuznost *foukat, nafoukat, nafoukaný, náfuka* apod.). Svědčí o tom například frazém *být plný větru, dělat větry*, tj. pyšnit se, chlubit se, *nebo být větrem podšitý*, tj. domýšlivý nebo též potrhlý.

Neupřímné jednání

Vítr slouží také jako motivační východisko pro konceptualizaci falešného a neupřímného chování. Člověk, který druhým hodně slibuje, aniž by pak své sliby skutečně splnil, se ve frazeologii označuje jako ten, *který větrem někoho krmí*. Neupřímnost a obojakost vyjadřuje rčení slovenského původu *studený i teplý vítr z jedněch úst vypouští*. Neupřímnost spočívá v klamání a šizení druhých – oklamaný je *postaven na vítr*.

Zahálka a příživnictví

V české frazeologii je prostřednictvím větru konceptualizována také lenost, zahálka nebo příživnictví. Člověk, který zahálí, nemá zpravidla žádné příjmy. Vítr v tomto případě označuje **nic**. Svědčí o tom frazémy *větrem se žít, býti větrem živ* (podobně *žít ze vzduchu*), *zuby na větru sušit*, již jednou zmiňovaný frazém, ovšem v jiném významu, *honit vítr*. O člověku, který nepotřebuje pracovat, namáhat se říkáme, že *mu není třeba honit se za větrem*.

---

⁴³ Podle Slovníku české frazeologie a idiomatiky pochází frazém z básnické skladby Tristan a Isolda (cca 1250) od G. Von Strassburga (SČFI, 1994, 3/2).

Vítr má význam „nic“ také v obrazných vyjádřeních *peněženkou se mi prohnal vítr, mít vítr v peněžence*, v kterých se však akcentuje plýtvání, mrhání penězi.

Vzdorovitost

Vítr je chápán jako **překážka**, proti které vyvíjíme určitou sílu (*jdeme proti větru, do plachet se nám opíral protivítr*). V metaforických užitích chápeme opozitnost vůči větru jako **nesouhlas** nebo **vzdor** (zpravidla nesmyslný). O člověku, který neuváženě a zcela zbytečně vzdoruje nějaké situaci, například říkáme, že *čurá proti větru, fouká proti větru*. Aktivní boj jedince proti nežádoucím, ale převažujícím tendencím označujeme metaforicky jako *staví se/jde proti větru*.

Strach

Zřejmě proto, že vítr jako ničivá přírodní síla souvisí s obavou lidí o jejich majetek a životy, je další cílovou oblastí **strach**, např. *má/dostal z něčeho/někoho pořádný vítr, nahnat někomu vítr/větru*, tj. postrašit ho, nebo zastaralé *dostat pro vítr*, tj. zažít mnoho strachu. Se strachem souvisí také **zbabělost**. O bázlivém, opatrném a zbabělém člověku, zpravidla v kontrastu s aktivitou a odvahou druhých, říkáme, že je raději *schován/postaven za větrem*.

2. 4. 2. 6 Vítr jako atribut podzimu

Vítr je v češtině spojován také s ročními obdobími. Nejčastěji je spojován s nadcházejícím podzimem⁴⁴ a s jeho nejdůležitějším znakem, za který považujeme **sklizení polí**. Svědčí o tom frazém *vítr fouká ze strnišť*, tj. je po žních, nastal podzim, který se uchoval také v několika pranostikách na měsíc srpen: *Z počátku toho měsíce říká se, že opět studený vítr ze strnišť fouká. I když ze strnišť občas fučí, horko nás přece jen mučí*. Podobně v poezii: „*Kdy láska odlétá? Když nad oblaky nahoře labuť své mladé volá a dole vítr v strništích vzdorná si hvízdá kola*“ (Neruda, 1984, s. 86). „*Věje vítr, chladný vítr, věje přese hvozdý husté, svadlým listím hustě seje na strniště pusté*“ (Mácha, 1928, s. 176).

2. 4. 2. 7 Vítr a smrt

Vítr je v češtině konceptualizován jako původce smrti a slouží také jako prostředek konceptualizace smrti samotné. Metaforická užití odrážejí představu větru jako toho, co

---

⁴⁴ Učení o čtyřech živlech však spojuje vítr s jiným ročním obdobím, s jarem (srov. Černá, 2004; Černý, 1571, 1981).

přináší nebo znamená smrt. Připomeňme například velmi starou lidovou představu *zkaženého, nezdravého, porušeného* nebo *morného větru*, který přináší nákazu, nejčastěji černou smrt – mor, například *raní tě hospodin... vedrem i pouětřím zkaženým* (BiblOI Dt 28,22), *jiných vlastí morným nakažen povětřím* (Budyš 2a).

Vítr je zdrojovou oblastí smrti například ve frazémeh: *již se vítr o něho točí, přešel/obešel/ranil ho zlý vítr*, tj. ranila ho mrtvice, *po všech větrích se rozejít*, tj. v nic se obrátit, *na větry pojíti* nebo dnes již zastaralé *u vítr vyjíti*. O člověku, který byl oběšen, vypovídá rčení *tlačit povětrí nohama*. Posmrtný stav vyjadřuje také frazém s *meluzínou sůl lízat* nebo protimluv *vichřice ticha*.

V umělecké literatuře a poezii se vítr stává prostředkem vyjádření **zoufalství** a **touhy po smrti**. Konceptualizace smrti prostřednictvím větru se tu prolíná s metaforou větru jako živé bytosti. Jde velmi často o paralelu dvou světů – přírody jako světa vnějšího a lidského nitra jako světa vnitřního: „*O pojd'te, vichry, k prsoum mým, ať mrazem srdce zkojím [...]* *vichr nade krovem hučí, truchle, bolně hýká, zoufale, jak zdravý člověk, jenž si umřít zvyká*“ (Neruda, 1984, s. 15–16). Podobně je k větrné bouři připodobňováno nitro člověka v již zmiňované básni Vítr od Jaroslava Vrchlického (Vrchlický, 1894, s. 61–63):

Jako zoufalec, ježž mučí
tisíc bolů beze jména,
vítr nocí štká a skučí...

v prostor snad to štká a skučí,
úpí, nyje, vyje, hlučí!

Trhá štíty jízdou ručí,
mraků houšť jím roztrěpena,
v nich on nyje, vyje, hlučí...

Ne, Bože, více štěstí!
Jen klid, jen klid, jen klid!
Železnou rozbils pěstí,
co mohlo plát a kvěsti,
mou myšlénku i cit.
Já více nechci štěstí,
jen klid! jen klid! jen klid

V honbě hřmí to stále prudší,
kosmu duše uvězněna

V poezii může vítr znamenat **přítomnost smrti**: „*Slyš! zda vítr okenicí či smrt hnáty klepe? Dopij! dopij! čím rychleji, tím dřív bude lépe*“ (Vrchlický, 1875, s. 49).

2. 4. 2. 8 Vítr jako prostředek vyjádření lidské pomíjivosti

V biblickém kontextu je pomíjivost a konečnost člověka velmi často přirovnávána k větru. Důraz je kladen na jeho dočasnost. Vítr chápeme jako to, co jednou skončí, co bude nahrazeno bezvětrím, tedy „smrtí“ větru: *pamatoval, že jsou jenom tělo, vítr, který zavane a už se nevrací* (Ž 78,39). *Hle, všichni jsou ničemnost pouhá, k ničemu nejsou jejich činy; jejich lité modly jsou jen vítr a nicota* (Iz 41,29).

Nicota člověka je konceptualizována také prostřednictvím větru, který svou silou ovlivňuje přírodu (roznáší semena rostlin po kraji aj.): *At' jsou jako plevy hnané větrem, až na ně udeří anděl Hospodinův* (Ž 35,5). *Tráva usychá, květ vadne, zavane-li na něj vítr Hospodinův. Věru, lid je pouhá tráva* (Iz 57,13).

2. 4. 2. 9 Válka jako vítr

V předchozí části práce jsme konstatovali, že vítr je konceptualizován jako válka. Vítr je však také naopak motivačním východiskem pro konceptualizaci války samotné: *válečná vichřice poškodila nejvíce archivy z doby Třetí říše, válečné vozy útočí jako vichřice, přál bych vám, abyste tu zlou vichřici šťastně přečkali, ohnivé tornádo způsobily shozené pumy*. V prorockých slovech Jana Amose Komenského se konceptualizace války jako větru prolíná s představou války jako hněvu: *Po přejítí vichřic hněvu [...] vlada věcí tvých opět do tvých rukou se navrátí, ó lide český*.

2. 4. 2. 10 Čichový vjem

Zcela specifickou oblastí, ve které funguje vítr jako zdrojová oblast, je úzce odborný myslivecký slang, tzv. myslivecká latina.⁴⁵

Metafory vycházejí z kontextově omezeného významu větru, který uvádějí výkladové slovníky: „čichový vjem pachu přinášeného zprav. větrem“ (SSJČ, 1989). Myslivecká terminologie tedy hovoří například o tzv. *dobrém větru* – v případě, že je vhodná situace pozorovat zvěř. Vítr vane směrem od zvěře k lovcí. Pokud vítr vane směrem opačným, tedy od lovce k zvěři, mluví myslivecký slang o *špatném větru*. Myslivci dále rozlišují vítr *poloviční* (fouká-li z boku) a *krouživý*, stáčí-li se dokola. V myslivecké terminologii se specifický význam větru jako čichového vjemu posouvá z periferie do oblasti plně centrální. Velmi frekventované obraty tak jsou například vysoká *bere vítr*, *dostal vítr*, pes *ztratil vítr*. Lovečtí psi se rozlišují podle toho, zda *berou horní vítr* (při slídění mají zdvižený nos) nebo *vítr spodní* (stopují s nosem u země). Jungmann uvádí například *pes má živý vítr, posla za větrem chrtice, neb vítr měla* (Jungmann, 1990). Příruční slovník jazyka českého uvádí myslivecké označení psa, „který rád kousá trávu“ – *povětrný pes*.

---

⁴⁵ Podle Ottova slovníku naučného je myslivecká latina „lícení rozmanitých příhod a událostí při lovu zvěře a provozování myslivosti s vymyšlenými zvláštnostmi tak, aby vypravování vzbuzovalo podiv“ (Ottův slovník naučný, 1996, s. 939).

Závěry

Diplomová práce se zabývala z pohledu kognitivně-kulturní lingvistiky jedním z fragmentů jazykového obrazu světa v současné češtině – obrazem větru v myslích českých mluvčích. Naším cílem bylo ukázat, že vítr vždy byl a je velmi těsně spjat s našimi životy a kulturou. Od nejstarších dob byl vítr jako nespoutaná přírodní síla, vznikající často náhle a nečekaně, jako mocný živel ohrožující naše životy a majetek předmětem zájmu mnoha lidí – učenců a filozofů, astronomů (dříve se věřilo, že planety a hvězdy způsobují povětrnostní jevy, včetně větru, a ovlivňují život na Zemi), prvních meteorologů a zejména prostých lidí, kteří si vznik větru a jeho projevy nedokázali racionálně vysvětlit, proto vítr připisovali různým božstvům nebo ho přímo jako boha personifikovali. Část diplomové práce poukazuje na fakt, že uvažování o původci povětrnostních jevů záviselo zejména na mentalitě dané kultury a geografických podmínkách, v kterých daná civilizace žila. Podstatné rozdíly je možné vidět například při srovnání způsobů antropomorfizace větru u starých Slovanů a jižních, „námořních“ národů, jejichž existence byla na větru přímo závislá. Řeční a římsí obchodníci trávili na moři podstatnou část svého života, proto byli schopni rozlišit desítky druhů větrů a jim vládnoucích bohů, zatímco doklady o uctívání bohů větrů starými Slovany jsou velmi kusé. Spíše než o bohy šlo o bájně vzdušné bytosti varující před zlem, nebo naopak přinášející neštěstí a smrt. V českém prostředí byly takovými bytostmi větrnice a meluzína, dále také polednice a baba Jaga, u kterých je však souvislost s větrem v běžném povědomí lidí již zcela zastřena.

Hlavním cílem diplomové práce byla co nejkomplexnější analýza jazykového obrazu větru v současné češtině, díky níž je možné ukázat, jak o větru a jevech příbuzných (vzduchu) přemýšlíme, jak je chápeme, hodnotíme, které jejich aspekty považujeme za důležité apod. Podstatným zdrojem informací o jazykovém obrazu větru v češtině byly v první části práce zejména slovníkové definice větru, základní deriváty a kolokace uvedené v současných výkladových slovnících, které výrazně ukázaly, jak o větru přemýšlíme. Základním východiskem našeho zkoumání konceptualizace větru v češtině byla ale především teorie konceptuální metafory podle Lakoffa a Johnsona, podle níž je naše myšlení do značné míry metaforické. V druhé části práce jsme se zaměřili na analýzu větru jako oblasti zdrojové a cílové, přičemž jsme zkoumali, do jaké míry je naše myšlení o větru ovlivněno naší tělesností, prostorovou ukotveností a smyslovostí.

Rozbor slovníkových definic ukázal, že vítr je velmi úzce spjat se vzduchem, protože označuje důležitou vlastnost vzduchu, jeho pohyb. Pohybující se vzduch nazýváme větrem.

Provázanost těchto dvou jevů v naší mysli se výrazně odráží právě v jazyce. Mnohdy vnímáme vítr a vzduch jako jedno a totéž, a proto i lexémy *vítr* a *vzduch* užíváme synonymně: *čerstvý vzduch/vítr*, *vystřelit do vzduchu/větru* apod. Dokladem ekvivalentnosti těchto dvou výrazů jsou i významy uvedené v současných slovnících. U lexému *vítr* je na druhém místě uveden právě význam „vzduch“ a u výrazu *vzduch* je doložen i význam „vítr“ (SSJČ, 1989).

Ještě výrazněji se spjatost větru a vzduchu ukázala ve starší češtině – vzduch byl označován jako *povětrí*, které mělo mj. význam „proudění vzduchu, vítr“ a které svojí slootovornou utvořeností přímo odkazovalo k větru. Excerpce slovního materiálu od 15. do 19. stol. a etymologický výklad jednotlivých výrazů umožnily objasnit současný stav slovní zásoby týkající se větru a poukázat na změny, ke kterým v průběhu staletí v jazyce a v myšlení lidí došlo – některé lexikální jednotky přetrvaly do současnosti, některé pozměnily nebo rozšířily význam, jiné zcela zanikly. Analýza ukázala, že ve staré češtině existovaly dva bezpříznakové, kontextově neomezené lexémy, které označovaly samotný jev – vedle *větru* to byl také výraz *povětrí*, který naši předci užívali bez ohledu na to, hovořili-li o vánku nebo vichřici. V současné češtině má lexém *povětrí* pouze význam „vzduch“ (naposledy je význam „vítr“ uveden, již jako zastaralý, v SSJČ). V 19. století byl však výraz *povětrí* nahrazen zásluhou Josefa Jungmanna lexémem *vzduch*, který byl přejat z ruštiny. Pavel Eisner vidí důvody přijetí nového výrazu v terminologických nesnázích, které spočívaly v tom, že se do nově vznikajícího českého názvosloví souvisejícího se vzduchem (např. *povětroprázdný*) rušivě vkrádala představa větru.

O tom, jak vítr v současné češtině vnímáme, vypovídají mnohé také paradigmatické vztahy, do kterých lexém *vítr* vstupuje. Zaměřili jsme se především na vztahy nadřazenosti a podřazenosti a vztahy synonymie a antonymie. Diplomová práce konstatuje, že u větru je možné hovořit o dvojí kategorizaci. Jako pojem podřazený je vítr začleněn jednak do skupiny meteorologických prvků, které určují měřitelné vlastnosti vzduchu (vedle tlaku, teploty a vlhkosti vzduchu), jednak do úžeji vymezené třídy atmosférických jevů (vedle deště, sněhu, bouřky a mlhy), které označujeme jako projevy počasí. V dvojí kategorizaci větru se zřejmě odráží běžné a vědecké vnímání větru. Vítr funguje v hyperonymně-hyponymních vztazích také jako pojem nadřazený pro další pojmy jemu podřazené. Můžeme tu rozlišit skupiny podřazených pojmů označujících vítr podle síly (např. *vánek* – *větrík* – *vichr* – *vichřice*) nebo podle směru (např. *severní*, *východní*, *západní*, *jižní*, *severák*, *polák*). Analýza paradigmatických vztahů dále ukázala, že mezi kohyponymy a synonymy nelze vést ostrou hranici. Například kohyponyma *vichr* – *vichřice* – *smršť* mohou v jistých kontextech vystupovat jako synonyma. Synonymně můžeme chápat také nářeční ekvivalenty, které jsou

motivovány například točivým pohybem větru (*točák, vrťák*), dobou výskytu větru (*poledník*), prudkostí větru (*vějíř*), směrem větru (*moravský větr, polák, juh*) nebo domnělým původcem větru (*čert, prašivec, bosorka, rarášek*).

Ve druhé části diplomové práce jsme se zabývali analýzou konceptuálních metafor spjatých s větrem. Největší pozornost jsme věnovali naivnímu obrazu světa, avšak v části práce jsme zohlednili také druhý, vědecký kontext větru a prozkoumali jsme obraz větru v jazyce vědy.

Analýza vědeckých a populárně naučných prací z oblasti meteorologie a letecké klimatologie ukázala, že i v jazyce vědy se využívá k popisu těžko pojmově uchopitelných a vysvětlitelných jevů metaforických vyjádření, která umožňují prostřednictvím toho, co je nám známé a blízké, tyto jevy jazykově uchopit. Základním předmětem vědeckého zkoumání je pohyb vzduchu v atmosféře, jeho neustálá cirkulace způsobená rozdíly v tlaku a teplotě vzduchu (mnohem více je zde kladen důraz na to, že vítr je vlastně pohybující se vzduch). Tento pohyb je ovlivněn mnoha faktory a je velmi složitý, proto ho vědci připodobňují k jevům, s kterými máme běžnou zkušenost. Vítr je připodobňován například k dlouhohrající desce, kolotoči nebo motoru. V meteorologických popisech proudění vzduchu se využívá jako zdrojová oblast voda, jejíž jednotlivé aspekty se akcentují v metaforických vyjádřeních. Pohyb vzduchu je nejčastěji přirovnáván k pohybu vody v řece (mluví se např. o *proudu vzduchu, vzdušném proudění, přitékání*) nebo k přelévání vody z jedné „nádoby“ do druhé (*přetékání vzduchu, naplnění údolí vzduchem* apod.). Dále je pohyb vzduchu přirovnáván k moři, k jeho přílivu nebo spodním proudům (*příliv teplého vzduchu*).

Analýza dále ukázala, že zatímco v naivním obrazu světa vnímáme nejvíce horizontální složku větru, ve vědeckém kontextu se rozlišuje ještě složka vertikální. Prostřednictvím opozice nahoru/dolů se zde zdůrazňuje vlastnost větru překonávat překážky (*vítr stoupá přes překážku, poté klesá a padá do údolí*). Uplatňuje se zde představové schéma „nádoby“. Zkoumání jazykového obrazu větru v kontextu vědy dále ukázalo, že stejně jako v naivním obrazu světa, tak i v jazyce vědy se uplatňuje základní ontologická metafora VÍTR=ŽIVÁ BYTOST. Ve vědeckém kontextu se tato metafora uplatňuje zejména při popisu vířivých větrů, které můžeme vnímat také prostřednictvím zraku, díky zviditelnění zvířeným prachem nebo kondenzovanou párou. Meteorologové pak rozlišují například *oko* hurikánu, *nohu* tornáda, zanechávající na zemi *stopu*, nebo *chobot* tornáda. Živou bytost implikují také lidská jména, kterými jsou označovány silné větry – hurikány, tajfuny, orkány (*hurikán Katrina*).

Analýza konceptuálních metafor v naivním obrazu světa rovněž dokládá zakotvenost našeho pojmového systému ve zkušenostech se světem a dále metaforičnost našeho myšlení. Ukázalo se, že vítr jako jev, který je „skryt“ našemu zraku, který nemůžeme uchopit a osahat si, konceptualizujeme na základě pojmů z jiných zkušenostních oblastí, s nimiž máme bezprostřední zkušenost. Na základě smyslové a tělesné zkušenosti vnímáme vítr například jako konkrétní entitu, s kterou můžeme různým způsobem manipulovat nebo ji hodnotit pomocí přívlastků, které vyjadřují mj. vertikální rozměr lidského těla (*drobný, obrovský vítr*). Vítr je entita za normálních okolností neviditelná a nehmatatelná. Přesto jí přisuzujeme vlastnosti, jež jsme schopni vnímat našimi smysly, především hmatem, čichem, sluchem, ale i zrakem – pociťujeme existenci větru na vlastním těle, vnímáme jeho teplotu nebo bolest, kterou nám způsobuje (*vítr řezal, bodal*). Čichem vnímáme především různé pachy a vůně, které se šíří vzduchem (*vánek voněl rozkvetlými stromy*), sluchem vnímáme zvukové projevy větru. Abychom je mohli pojmenovat, připodobňujeme je ke zvukovým projevům, se kterými máme bezprostřední zkušenost – k lidskému hlasu (často spojenému s lidskými emocemi, pominutím smyslů), hlasovým projevům zvířat (nejčastěji k vytí psa nebo vlka) nebo ke zvukům, které vydávají různé předměty (vlak, vodopád). Metafora VÍTR=ŽIVÁ BYTOST nám umožňuje konceptualizovat vítr jako bytost, která má nejenom hlas, ale také se rodí a umírá, vyvíjí, která disponuje kladnými i zápornými lidskými vlastnostmi, city a svědomím. Prostřednictvím této metafory konceptualizujeme vítr také jako zvíře. K představě větru jako psa nebo vlka se pojí ještě konkretizace větru jako koně nebo ptáka, jež nesou někoho na svém hřbetě nebo perutích. V běžném vyjadřování i frazeologii je vítr konceptualizován jako host, který přichází na návštěvu do nějakého prostoru a něco s sebou přináší (*dorazil vítr s deštěm*), v publicistickém a běžném vyjadřování je vítr vnímán jako násilník nebo vrah (*vítr si vyžádal první oběť*), který má moc nad životy ostatních. Metafora VÍTR=POHYB zahrnující také představové schéma „cesty“ nám umožňuje přemýšlet o větru jako o putování z jednoho místa na druhé, překonávání překážek nebo přechodu nějaké hranice. Jazyková vyjádření dále dokládají, že vítr konceptualizujeme jako ničivou sílu, překážku, potyčku, nebo dokonce svatbu. Analýza také ukázala, že vítr nahlížíme metaforicky jako válku nebo souboj se všemi jejich atributy (rozhodující střet, průnik na nepřátelské území, útok). Podle Lakoffa a Johnsona je představa něčeho jako války jedna z nejzákladnějších ontologických metafor našeho pojmového systému, protože je hluboce zakotvena v naší fyzické a kulturní zkušenosti.

Rozbor konceptuálních metafor dále ukázal, že vítr je také velmi produktivním východiskem pro konceptualizaci jiných jevů. Metaforická vyjádření dokládají, že vítr je

podstatnou zdrojovou oblastí pro konceptualizaci lidských vlastností, jako jsou například bezzásadovost, názorová nestálost (*kam vítr, tam plášť*), pýcha a nadutost (*dělat větry*), lenost a zahálka (*žít se větrem*), vzdorovitost (*jít proti větru*) nebo bojácnost (*mít vítr*). Základní vlastnosti silného větru jako rychlost a prudkost motivují nejen to, jak mluvíme a přemýšlíme o rychlém pohybu odněkud někam, spěchu nebo rychle provedené činnosti, ale rychlost větru také motivuje to, jak mluvíme o prudkých lidských emocích (*citová vichřice*). Intenzita větru je motivačním východiskem také pro konceptualizaci činností, projevů či předmětů, které se projevují velkou intenzitou nebo velkým množstvím (*tornádo pomluv, písemková smršť*). Intenzita, prudkost a rychlost větru motivují i to, jak mluvíme o válce nebo souboji. S pohybem souvisí rovněž odchod člověka nebo přemísťování z místa na místo. Vítr zde slouží jako zdrojová oblast pro vyjádření vzdálení člověka (*vzít vítr, odvál ho vítr*) nebo toulavosti a fyzické nestálosti člověka (*mít vítr v sukních, být do větru*). Jazyková vyjádření rovněž dokládají, že prostřednictvím větru je konceptualizován také abstraktní pojem marnost – zejména činnost, která je marná, zbytečná nebo pošetilá (*vyhodit peníze do vzduchu, větrové naděje*), honba za nedosažitelnými cíli (*honit vítr*), bezvýsledné nebo bezobsažné verbální projevy, kterými marně někoho přesvědčujeme (*mluvit do větru, sázet slova na vítr*). Produktivním motivačním východiskem pro konceptualizaci nějaké změny, zpravidla k lepšímu, společenské, názorové nebo citové, je závan čerstvého vzduchu (*svěží vánek, čerstvý vítr*) nebo průvan (*udělat pořádný průvan*). Naopak stav před změnami, kdy se nic neděje, připodobňujeme k bezvětrí, kdy se ani *lísteček nepohne*. Vítr je v češtině konceptualizován jako možný původce smrti (*vítr zabíjel*) a zároveň slouží jako prostředek konceptualizace smrti samotné (*obešel ho vítr*). Metaforická vyjádření dokládají představu větru jako toho, co roznáší smrt (*morné, nezdravé povětrí*). V umělecké literatuře je vítr vnímán jako základní atribut podzimu (*věje vítr, chladný vítr, věje přese hvozdy husté, svadlým listím hustě seje na strniště pusté*) nebo je chápán jako prostředek vyjádření zoufalství a touhy po smrti (*o pojďte, vichry, k prsoum mým, ať mrazem srdce zkojím*). V biblickém kontextu je velmi často prostřednictvím větru konceptualizována marnost, nicota a pomíjivost člověka (*pamatoval, že jsou jenom tělo, vítr, který zavane a už se nevrací*).

Obrazová příloha

Antropomorfizace větru a jeho zobrazování

V.

Aër. Die Luft.

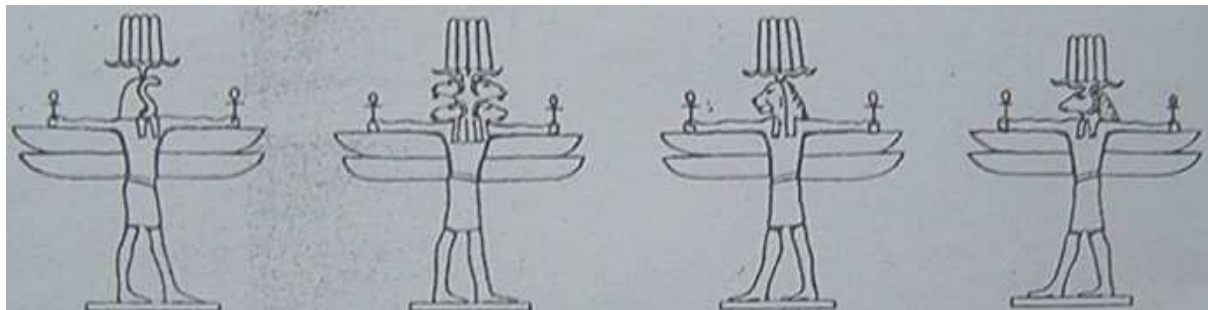

A' levegó Eg. Поветръ.

Repro: Komenský, Jan Amos: Orbis Pictus

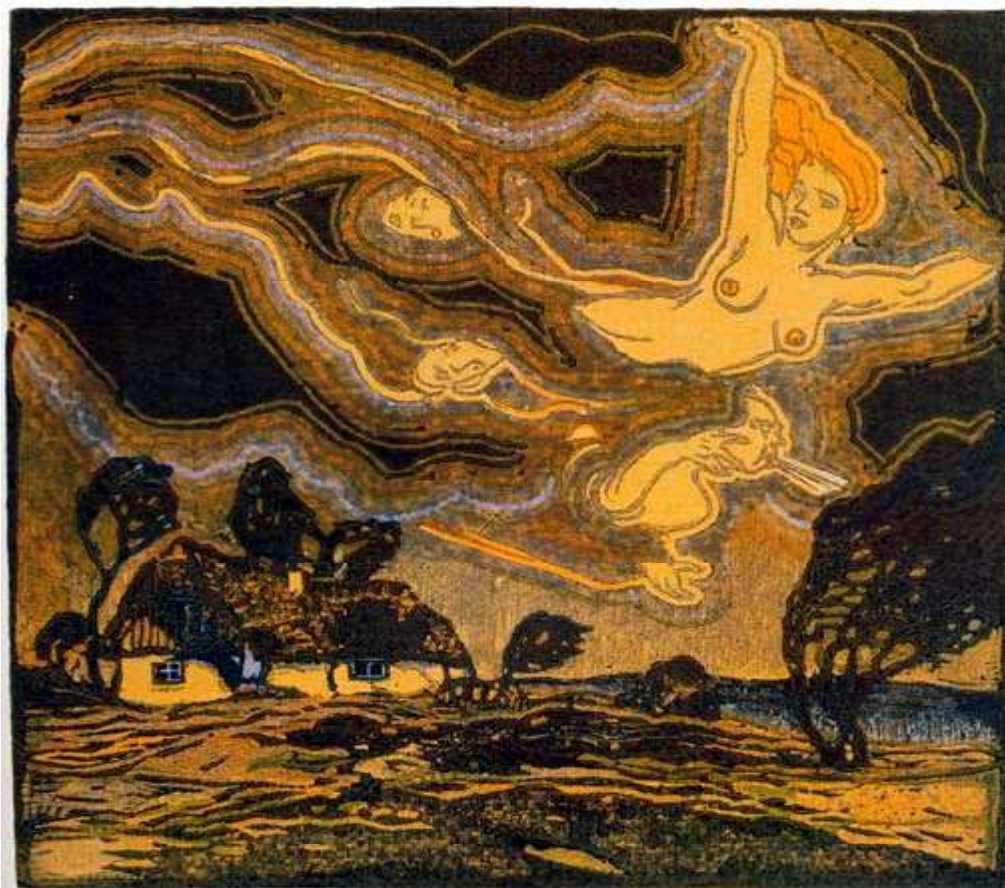

Athény – Věž větrů
Archiv autorky

Egyptští bohové větrů. Zleva: bůh východního větru Henkejsevej, bůh severního větru Kebvej, bůh jižního větru Šebvej, bůh západního větru Hutševej
Repro: Zamarovský, Vojtěch: Bohové a králové starého Egypta

Sylfy

Repro: Váchal, Josef: Ďáblova zahrádka aneb Přírodopis strašidel

Polednice

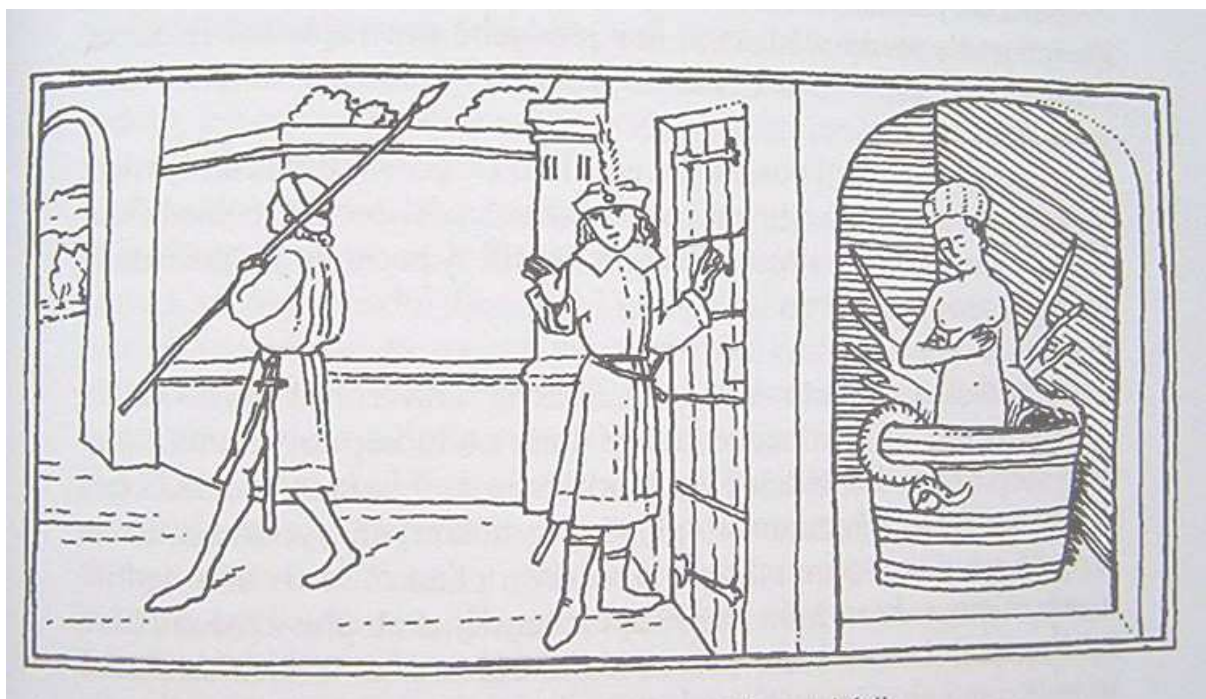
Repro: Váchal, Josef: Ďáblova zahrádka aneb Přírodopis strašidel

Meluzína

Repro: Váchal, Josef: Ďáblova zahrádka aneb Přírodopis strašidel

Meluzína koupající se v kádi, francouzská knižní iluminace
 Kachel s meluzínou, obecně rozšířený typ 15. století
 Repro: Koutský, Karel: Draci středověkého světa

Vítr z pohledu meteorologie

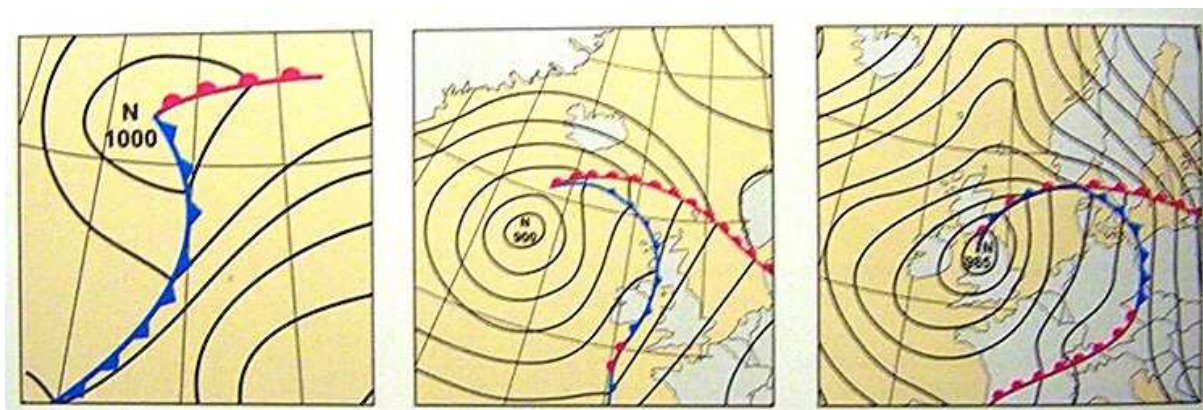
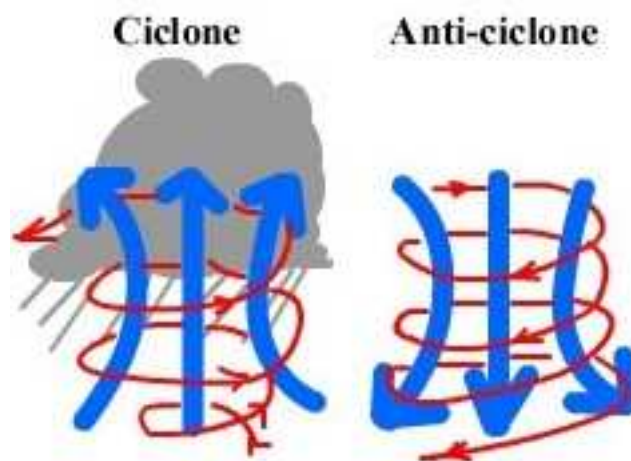

Stupeň	Vítr	Rychlost		Na souši
		m/s	km/h	
0	bezvětří	< 0,5	< 1	kouř stoupá kolmo vzhůru
1	vánek	~ 1,25	1 – 5	směr větru poznatelný podle pohybu kouře
2	Slabý vítr	~ 3	6 – 11	listí stromů šelestí
3	mírný vítr	~ 5	12 – 19	listy stromů a větvičky v trvalém pohybu
4	Dostí čerstvý vítr	~ 7	20 – 28	zdvihá prach a útržky papíru
5	čerstvý vítr	~ 9,5	29 – 39	listnaté keře se začínají hýbat
6	silný vítr	~ 12	40 – 49	telegrafní dráty sviští, používání deštníků je nesnadné
7	Prudký vítr	~ 14,5	50 – 61	chůze proti větru je nesnadná, celé stromy se pohybují
8	Bouřlivý vítr	~ 17,5	62 – 74	ulamují se větve, chůze proti větru je normálně nemožná
9	vichřice	~ 21	75 – 88	vítr strhává komíny, tašky a břidlice se střech
10	Silná vichřice	~ 24,5	89 – 102	vyvrací stromy, působí škody na obydlích
11	Mohutná vichřice	~ 29	103 – 114	působí rozsáhlá pustošení
12-17	orkán	> 30	> 117	ničivé účinky (odnáší střechy, hýbe těžkými hmotami)

Sir Francis Beaufort

Beaufortova stupnice síly větru

Český hydrometeorologický ústav, odbor letecké meteorologie (dostupné z www.chmi.cz)

Oblast nízkého tlaku vzduchu (cyklóna) a oblast vyššího tlaku vzduchu (anticyklóna)
Český hydrometeorologický ústav, odbor letecké meteorologie (dostupné z www.chmi.cz)

Rodící se tlaková níže, prohlubující se tlaková níže, uzavírající se teplý sektor mezi frontami
Repro: Seifert, Vladimír: Počasí

Využití větru

Větrné mlýny v Kuželově a Chvalkovicích
Foto Petr Veselý

Větrný mlýn v Poddvorově
Foto Petr Veselý

Druhy větru

Tornádo pozorované u Znojma a Napajedel v r. 2006
Foto Petr Šípek a Václav Stodůlka

Oko hurikánu a prachový vír – „čertík“

Repro: Dvořák, Petr: Ilustrovaný atlas počasí; Seifert, Vladimír: Počasí

Resumé

Studie analyzuje část jazykového obrazu světa v češtině pomocí metod kognitivní a kulturní lingvistiky. Zabývá se analýzou jazykového obrazu větru v současné češtině. Jednotlivé kapitoly ukazují, jak čeští rodilí mluvčí vnímají jevy okolo sebe, jak přemýšlejí a mluví o větru (a vzduchu jako jevu blízkém).

Práce je členěna do dvou částí. První část analyzuje lexém vítr z hlediska systémového. Zkoumá jeho slovníkové definice, deriváty a vztahy paradigmatické a syntagmatické. První část se rovněž zabývá etymologií vybraných lexémů a pojmenováním větru v nářečích a ve starší češtině, čímž přispívá velkou měrou k objasnění současné slovní zásoby týkající se větru a jevů příbuzných. Excerpce historického lexika založená na dobové literární a slovníkářské produkci může také ukázat změny a posuny významů.

Druhá část práce zkoumá jazykový obraz větru v současné češtině. Zaměřuje se především na rozbor metafor spjatých s větrem. Nejdříve sleduje vítr jako oblast cílovou. Kapitola 2. 4 ukazuje, že pojem vítr chápeme metaforicky, na základě pojmů z jiných zkušenostních oblastí: například jako konkrétní entitu, živou bytost (zkoumá antropomorfní představy našich předků a jejich potřebu personifikovat), pohyb, cestování, válku, potyčku, svatbu nebo ničivou sílu. Posléze se analýza zaměřuje na konceptualizaci jevů jiných prostřednictvím větru – na vítr jako oblast zdrojovou. Sleduje především pojmenování lidského pohybu, vlastností, emocí, dále zkoumá vítr jako motivační východisko pojmenování marné činnosti, změny, smrti, války, štěstí aj.

Kapitola 2. 3 se zabývá jazykovým obrazem větru v kontextu vědeckém.

Summary

The paper analyses a part of the linguistic picture of the world in Czech by means of methods of cognitive and cultural linguistics. It deals with an analysis of the linguistic picture of wind in contemporary Czech. Individual chapters illustrate how native-born Czech speakers perceive phenomena around themselves, how they think and speak about wind (and air as a related phenomenon).

The analysis is divided into two parts. The first part analyses the linguistic picture of wind from the point of view of the system. It examines its lexical definitions, derivatives and its paradigmatic and syntagmatic relationships. The first part deals likewise with etymology of selected words and discusses the designation of wind in Czech dialects and idioms and in old Czech, thereby contributes to a great degree in illuminating the current vocabularies pertaining to wind and related phenomena. The excerpts of historical semantics based on contemporary literary and lexicographic products can also demonstrate the changes and shifts of meaning.

The second part examines the linguistic picture of wind in contemporary Czech. It aims, first of all, at the analysis of metaphors adherent to wind. Primarily it observes wind as an aiming field. Chapter 2. 4 shows that we comprehend the very abstract notion of wind metaphorically, by virtue of notions from other areas of experiences: for example, specific entity, living being (examines anthropomorphic images of our ancestors and needs for their personification), motion, wayfaring, warfare, skirmish, wedding or devastating power. In the end the analysis targets to conceptualize the phenomena of wind from alternative point of view – wind like a source area. First of all, it observes the designation of human movement, characters, emotions, it further examines wind as a way out in designating vain activities, change, death, fatality, warfare, fortunes etc. Chapter 2. 3 deals with the linguistic picture of wind in scientific context.

Soupis pramenů a jejich zkratek

AlbRáj – Albert Veliký, Ráj duše

BiblDrážd' – bible Drážďanská

BiblePražJob – bible Pražská

BiblOl – bible Olomoucká

Budyš – Budyšínský rukopis

Comest – Comest Petr z Troyes, Historia scholastica

EvPraž – evangeliář Pražský

GuallCtnost – Jan Guallensis, O čtyřech stěžejních ctnostech

HusHřích – Jan Hus, O hříchu

HynRozpr – Boccacciiovské rozprávky (ed. A. Grund)

JakBetl – Jan Hus, Postní kázání z r. 1416

KarŽiva – Vlastní životopis Karla IV.

LékJádro – Jádro, sborník lékařských pojednání z 2. pol. 15. stol.

LetKříž – Staré letopisy české

MartKron – Martiniani aneb Římská kronika

Pulk R – Přibík Pulkava z Radenína, Kronika králů českých

RokJan – Jan Rokycana, Výklad na evangelium sv. Jana

RokLuk – Jan Rokycana, Výklad na evangelium sv. Lukáše

RokPost – Jan Rokycana, Postila (též kniehy výkladov n. Vejkldové čtení svatých)

ŠtítBarl B – Tomáš Štítný, Bahlaam a Josafat

ŠtítBes – Tomáš Štítný, Řeči besední

Tkadl – Tkadleček aneb Rozmlouvání mezi žalobníkem a Neštěstím

TrojK – Kronika Trojanská

VítAlan – Svatovítský rukopis, Alan aneb O mravném obnovení prvotní dokonalosti člověka

Knihy Starého a Nového zákona

Am – Amos

Ex – Exodus

Gn – Genesis

Iz – Izaiáš

Jb – Job

Kaz – Kazatel

Mk – Marek

Oz – Ozeáš

Př – Přísloví

Ž – Žalm

Bibliografie

Odborná literatura:

- Arendtová, H.: Metafora a nevyslovitelné. In: Myšlení o divadle II. Praha, 1993, s. 45–78.
- Arendtová, H.: Řeč a metafora. In: Myšlení o divadle II. Praha, 1993, s. 45–78.
- Austin, J. L.: Jak udělat něco slovy. Praha, 2000.
- Canetti, Elias: Svědomí slov. Praha, 1992.
- Čechová, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. Praha, 2000.
- Čeština doma a ve světě, 2003, roč. 2, č. 1–2.
- Čítanka textů z kognitivní lingvistiky. Ed. L. Saicová Římalová. Praha, 2004.
- Draaisma, D.: Metafory paměti. Praha, 2003.
- Eisner, P.: Rady Čechům, jak se hravě přiučit češtině. Praha, 1992.
- Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík a kol. Praha, 2002.
- Filipec, J., Čermák, F.: Česká lexikologie. Praha, 1985.
- Havel, I. M.: Věda o duši. Vesmír, 2000, roč. 79, s. 362–363.
- Jakobson, R.: Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch. In: Poetická funkce. Jinočany, 1995, s. 55–73.
- Janda, L. A.: Kognitivní lingvistika. In: Čítanka textů z kognitivní lingvistiky. Ed. L. Saicová Římalová. Praha, 2004, s. 9–58.
- Jerie, D.: Lexikálně-sémantický rozbor slova slunce a jeho významové začlenění do systému českého jazyka (jazykový obraz světa). In: Bádání o jazycích a literaturách. Ed. L. Saicová Římalová. Praha, 2002, s. 124–129.
- Językowy obraz świata. Ed. J. Bartmiński. Lublin, 1999.
- Johnson, M.: Body in the mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason. Chicago-London, 1987.
- Kotík, A.: Naše Příjmení. Praha, 1894.
- Lakoff, G., Johnson, M.: Metafory, kterými žijeme. Brno, 2002.
- Lakoff, G.: Ženy, oheň a nebezpečné věci. Praha, 2006.
- Mates, Vl.: Jména tajemství zbavená. Praha, 1998.
- Mathauser, Z.: Metafora v systému duchovních útvarů. In: Estetické alternativy. Praha, 1994, s. 55–63.
- Mikołajczuk, A.: Perspektyvy diachronního výzkumu sémantiky. In: Čítanka textů z kognitivní lingvistiky. Ed. L. Saicová Římalová. Praha, 2004, s. 105–118.

Moldanová, D.: Naše příjmení. Praha, 1983.

Nebeská, I.: Řeč se mluví a voda teče. K jazykovému obrazu vody v myslích českých mluvčích. In: Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó. Eds. T. Voskovec, O. Ševčík, R. Sova. Brno, 2006, s. 231–239.

Němec, I.: Dědictví řeči. Praha, 1986.

Obraz světa v jazyce. Ed. I. Vaňková. Praha, 2001.

Salzmann, Z.: Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie I. Praha, 2004.

Šlédrová, J.: K sémantice českých rozměrových adjektiv. Slovo a slovesnost, 2000, roč. 61, s. 122–136.

Vaňková, I. a kol.: Co na srdci, to na jazyku. Praha, 2005.

Vaňková, I.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. Slovo a slovesnost, 1999, roč. 60, s. 283–292.

Vaňková, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. Slovo a slovesnost, 1999, roč. 60, s. 214–224.

Vaňková, I.: Lingvistika mysli a těla. Vesmír, roč. 81, 2002, s. 627–629.

Vaňková, I.: Nejsou jazyky jako jazyky. Čeština doma a ve světě, 2000, roč. 8, s. 38–39.

Zawisławska, M.: Obraz vesmíru v jazyce vědy. Čeština doma a ve světě, 2003, roč. 2, č. 1–2, s. 37–43.

Slovníky jazykové:

Bachmanová, J.: Podkrkonošský slovník. Praha, 1998.

Bečka, J. V.: Slovník synonym a frazeologismů. Praha, 1979.

Bělič, J. a kol.: Malý staročeský slovník. Praha, 1978.

Benešovský, M. (Philonomus): Grammatica Bohemica. Praha, 2003.

Čermák, F., Hronek, J. a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Praha, 1983.

Čermák, F., Hronek, J. a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Praha, 1988.

Čermák, F., Hronek, J. a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Praha, 1999.

Český jazykový atlas 3. Eds. J. Balhar, P. Jančák. Praha, 1999.

Dobrovský, J.: Deutsch-böhmisches Wörterbuch. Praha, 1821.

Haller, J.: Český slovník věcný a synonymický 1. Praha, 1969.

Holub, J.: Stručný etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1982.

Jungmann, J.: Slovník česko-německý. Praha, 1989–1990.

Kropf, F. X.: Index locuples latinarum dictionum pro germanicis et bohemicis. Praha, 1758.

Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957.

Ouředník, P.: Šmírbuch jazyka českého. Praha, 1992.

Pala, K., Všianský, J.: Slovník českých synonym. Praha, 1994.

Profous, A.: Místní jména v Čechách. Díl IV. Praha, 1957.

Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1938–1957.

Rejzek, J.: Český etymologický slovník. Voznice, 2001.

Rešelius, T.: Dictionarium bohemicolatinum in usum et gratiam bohemicae pubis iuxta dictionarium Petri Dasypodii, suma diligentia interpretatum. Olomouc, 1562.

Rohn, J. K.: Nomenclator, tj. Jmenovatel aneb rozličných jmen jak v české, latinské, tak i v německé řeči oznamitel, vše věci na zemi od Boha stvořené a dlé abecedy spořádané vypravující. Díl III. Praha, 1766.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec. Praha, 2005.

Slovník spisovného jazyka českého. Red. J. Bělič. Praha, 1989.

Słownik stereotypów i symboli ludowych. Ed. J. Bartmiński. Tom I, II – Kosmos. Lublin, 1997, 1999.

Sochová, Z.: Lašská slovní zásoba. Praha, 2001.

Staročeský slovník. Díl III. (Sešit 16–21). Praha, 1996.

Z Veleslavína, Daniel Adam: Nomenclator quadrilinguis boemico-latino-graeco-germanicus. Praha, 1598.

Encyklopedie a naučné slovníky:

Cooper, J. C.: Enzyklopedie tradičních symbolů. Praha, 1999.

Novotný, A.: Biblický slovník. Díl 2. Praha, 1992.

Ottův slovník naučný. Praha, 1996.

Frazeologie:

Bittnerová, D., Schindler, F.: Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století. Praha, 1997.

Čelakovský, F.: Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Praha, 1949.

Čelakovský, F.: Přísloví–napoví. Praha, 1976.

Dobrovský, J.: Českých přísloví sbírka. Praha, 1963.

Flajšhans, V.: Česká přísloví. Sbírka přísloví, prúpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Díl 1., část 2., O–Ž. Přísloví staročeská. Praha, 1913.

Komenský, J. A.: Moudrost starých Čechů za zrcadlo potomkům vystavená. Praha, 1901.

Komenský, J. A.: Orbis Pictus. Praha, 1941.

Kovářová, S.: Pranostiky pro každý den. Olomouc, 2001.

Kraus, K.: Česká přísloví. Praha, 1931.

Profantová, Z.: Dúha vodu pije. Bratislava, 1986.

Rystonová, I.: Byliny a jejich lidové názvy. Praha, 1996.

Scheffler, A.: Přísloví ze široka a daleka. Praha, 2000.

Urban, Z., Robek, A.: Svatý Petr seno seče, svatá Anna buchtu peče. Praha, 1997.

Vašků, Z.: Velký pranostikon. Praha, 1998.

Zaorálek, J.: Lidová rčení. Praha, 1996.

Zíbrt, Č.: Pokusy o přirozený výklad pověr československých na sklonku XVIII. a na začátku XIX. věku. Český lid, 1898–1900, č. 7–9, s. 104–120, 195–205, 93–110, 209–213, 251–259, 381–393, 65–76.

Zich, O.: Lidová přísloví z logického hlediska. Praha, 1956.

Meteorologie:

Dennis, Y.: Když padají trakaře. Praha, 1999.

Dvořák, P.: Ilustrovaný atlas počasí. Cheb, 2003.

Dvořák, P.: Meteorologie pro plachtaře. Praha, 1998.

Kobzová, E.: Počasí. Praha, 1998.

Kopáček, J.: Jak vzniká počasí. Praha, 2005.

Meteorologický slovník výkladový a terminologický. Eds. J. Bednář a kol. Praha, 1993.

Munzar, J.: Gregor Mendel – meteorolog. Československý časopis pro fyziku. A 31, 1981, s. 63–67.

Munzar, J.: Malý průvodce meteorologií. Praha, 1989.

Munzar, J.: Medardova kápe. Praha, 2000.

Munzar, J.: Meteorologie skoro detektivní. Praha, 1990.

Roth, G. D.: Malá encyklopedie počasí. Praha, 2000.

Seifert, V.: Počasí. Praha, 2004.

Seifert, V.: Rozumíme počasí? Praha, 1987.

Strnad, E.: Předpovídáme si počasí. Vimperk, 1996.

Svoboda, J. a kol.: Velká kniha o klimatu zemí Koruny české. Praha, 2003.

Vondráček, V.: Minimum o počasí. Praha, 2000.

Wege, K.: Počasí. Praha, 2000.

Mytologie:

- Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Praha, 2005.
- Bandini, D: Kdo je kdo v nebi aneb O prostopášnosti bohů. Praha, 2005.
- Clarus, I.: Keltské mýty: člověk a jeho „jiný svět“. Praha, 2001.
- Koutský, K.: Draci středověkého světa. Praha, 2005.
- Máchal, J.: Bájesloví slovanské. Olomouc, 1995.
- Váchal, J.: Ďáblova zahrádka. Praha, 1992.
- Váňa, Z.: Svět slovanských bohů a démonů. Praha, 1990.
- Zamarovský, V.: Bohové a hrdinové antických bájí. Praha, 1996.
- Zamarovský, V.: Bohové a králové starého Egypta. Praha, 1979.

Beletrie a poezie:

- Mácha, K. H.: Vítr, chladný vítr věje. In: Básně. Praha, 1928, s. 176.
- Neruda, J.: Kdy láska přilétá. In: Zelená hvězdo v zenitu. Ed. V. Binar. Praha, 1984, s. 86.
- Neruda, J.: Elegické hříčky. In: Knihy veršů. Praha, 1868, s. 139.
- Sládek, J. V.: Má matička. In: Básně. Praha, 1875, s. 6.
- Světlá, K.: Kantůrčice. Praha, 1977, s. 33.
- Vrchlický, J.: K číši. In: Z hlubin. Praha, 1875, s. 49.
- Vrchlický, J.: Vítr. In: Okna v bouři. Praha, 1894, s. 61–63.

Staročeská literární produkce:

- Hvězdárství krále Jana. Eds. A. Černá a kol. Praha, 2004.
- Černý, J.: Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář. Ed. Z. Tichá. Praha, 1981.
- Černý, J.: Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář. Norimberk, 1571.
- Kronika kratochvilná, o ctné a šlechetné p. Meluzíně, kterážto opět znovu jest v jazyku českém popravená a v nově vytištěná. Olomouc, 1764.
- Lucidář. Vytištěno u Mikuláše Bakaláře. Plzeň, 1498.
- Pranostika sedlská, neb knížka o povětrí... Vytištěno u Karla Jauernicha. Praha, 1766.

Webové prameny:

- Česká tisková kancelář, dostupné z <http://ctk.cz>.
- Český hydrometeorologický ústav, dostupné z <http://chmi.cz>.
- Český národní korpus – DIAKORP. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, 2005, dostupné z <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, 2005, dostupné z <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, 2005, dostupné z <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

Heslář ke Staročeskému slovníku, dostupné z <http://gebauer.ujc.cas.cz>.

(+ Lexikální kartotéka pro Staročeský slovník Ústavu pro jazyk český AV ČR)

Knihopis, dostupné z <http://felix.ics.cas.cz>

Rosa, V. J.: Thesaurus Language Bohemicae, dostupné z <http://gebauer.ujc.cas.cz>.

Skoro jasno, Česká televize, díl 3. (19. 10. 2006) a 9. (30. 11. 2006), dostupné z <http://ceskatelevize.cz>.

Vokabulář webový, Ústav pro jazyk český AV ČR, verze 0.3.0, <http://vokabular.ujc.cas.cz>.